

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 5 (16615)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 16,
четверг

Ат салган шагы 20.30
Садар өртээ 4 рубль.

УЛУГ ХУРАЛ ДАРГАЛАРЫ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Республиканың ажил-агыйын бурунгаар шимчедиринге бо чылдын бюджетин үе-шаанда хүлээп алыры кончуг чугула. ТР-ниң Чазак 18 чугула ужурашканын төлөвилелдерни ажилдап белеткээш, парламентте сайгарары-биле чоруткан. Оларның санында кол черни бюджет дугайында хоойлу ээлеп турары билдингир. Дүүн хүнден эгелээш, амгы үеде ол чугула ажил Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында эгелей берген. Январь 14-те Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Улуг Хуралдың ийи палатазының даргалары Д.К.Х. Ооржак болгаш В.М. Оюн-биле ужурашканын, бюджет талазы-биле чугула ажилдың чорудуунун дугайында чугаалашкан.

Устүкү палатаның даргазы Д.К.Х. Ооржак чаа тургустунуп турар палатаның акшаландырышкын айтырынга доктаап, Саң-хөө яамызынга баш удур санаашкыннар езугаар сүмележи чоруткан ажилының дугайында Чазак Даргазынга чугаалап берген. Амгы үеде ук палатада даргазы болгаш оралакчызы база үш ажилдакчы хостаткан үндезинде ажилдап турар. Беш санныг кижиле ажилга четтикпейн турар болгаш хоойлужудулганың улуг кемчээлдиң негелделери угдунмай турарын ол дыңнаткан. Ынчангаш бо чылдың бюджетинде баш удур санаашкын-биле 18 санныг штатты камгалап алыр аргалыг болган. Оон 9-у депутаттар (2 дарга, 7 комитет даргалары) база бир 9-у аппарат ажилдакчылары болур. Оон ангыда 3 автомашинаны камнап алган хөреңгизи-биле садып алыр аргалыг болганнар. Устүкү палатаның беримчелиг ажилдаарынга акша-хөреңгини четчир шаа-биле бюджетте көрүп турар.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бюджет талазы-биле ажилдың канчаар чоруп турарының дугайында делгеренгейи-биле чугаалаан болгаш депутаттарны ону үе-шаанда хүлээп алырының ажилыга идепкейлиг киржирин, ону эрте дээр сайгарып өөренирин күзээн. Чер-черлерниң депутаттары боттарының улuzu-биле кады кээп, боттарының бюджеттерин камгалаар ажилга киржип турарын Шериг-оол Дизижинович демдеглээн. Бо бюджет 115 млн. рубль карылгалыг болуп турарын, иштики өрелер база барын, эки ажилда-ваас болза, бюджет күсеттинмейн барып болурунга ол сагышсыралын илереткен. Оон ангыда акшаландырышкыны чаа бюджетте киригэн Конституция судунун болгаш Саналга палатазының бо чоокку үеде тургустунуп хевирлеттинериниң дугайында чугаа база кылдынган. Аңаа бедик мергежилдиң специалистерни томуйлаарын ол күзээн.

Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн-биле ужурашканын үезинде бюджет дугайында хоойлунун хүлээп алдынар ужурулг хуусааларының дугайында чугаа болган. Хоойлуда көрдүнгенин езугаар оон бирги, ийиги, үшкү номчулгаларының

аразы 20-20 хонук, а үш-дөрткү номчулганың аразы 10 хонук болуп турар. Мону барымдаалаар болза, бюджетти хүлээп алыр хуусаазы февраль төнчүзүнче узап болур. Ынчангаш хонук-хуусааны шөйүп турбайн, бюджетти болдунар-ла кыска хуусааларда хүлээп алыры тоң чугула болуп турар. Чүге дээрже бюджет республиканың бурунгаар сайзырап шимчээринге, улус-чоннун амыдырал-чуртталгазынга канчаар-даа аажок улуг салдарлыг дээрзи чугаалавааска-даа, билдингир.

Оон ангыда кожуун, хоорайларның сайзыралыга акша-хөреңгини бюджетте чедер шаа-биле көргөн. Чамдык депутаттарның талазындан республиканың ниити сайзыралын хандыр бодавайн, чүгле бодунун сонгудуп алган округунга чаагай кылдыр азап каапкан чүүлдерин күүседир дээш акша-хөреңгини бодунун талазынче тыртар чорук таарымчалыг эвес дээрзин Чазак Даргазы чугаазынга демдеглээн. Ындыг чорук чүгле бодунун думчуун хараар чорукка демей-лежи бээр чугаажок. Көдээниң сайзыралынче кичээнге салдынмайн турган үе турбаан. Чижек кылдыр Мөңгүн-Тайга кожууну алырга безин оон биче ГЭС-тен спорт залыга чедир тудуп берип, хөмүрүн безин сөөртүп бээр болгай. Боттары хөдөлүп шимченмейн, берген акшаларны «чип» каапкаш, Чазактан дуза эрээр азырадыкчы хөндөн уштунаар чугула. Үе-шагның байдалы база ынчаар өскерлип турар. Ынчангаш парламент ниити сайзырал, ниити чаагай чорук дээш туржур ужурулг дээрзинде маргыш чок.

Бо бюджет республикага бүдүрүлг ажилын сайзырадырынче угланган дээрзин Шериг-оол Дизижинович онзагайлаан. Тудуг-суур, уругларга аыш-чем комбинаты, тууйбу заводу, бажың тудар комбинатты катап бут кырынга тургузуп, оларның ажилын чаа технологилар езугаар хөндүрери чугула. Ол дээрже ажил чок кижилерге чаа ажилчын туруштар, эки акша-шалың, бюджетке орулгалар болур ужурулг. Оон түннелинде ниити экономика хөгжүп, кижилерниң амыдырал деңнели бедей.

Чаа реформаларның, ылангыя 2004 чылдан күштүг болуп кирер тус чер бот-башкарылганының эрге-байдалының дугайында хоойлунун негелделерин езугаар чер-черлер, кожуун, хоорай, суур бүрүзү бот-тускайлаң хөдөлүп, амыдыраар акша-хөреңгизин боттары ажилдап алыр апаар. Ынчангаш мурнундагы ышкыш, азырадыкчы хөөн-биле Чазакче көрүп алгаш олурар психологиядан уштунуп, чер-черге езулуг ээ болуп ажилдаары чугула. Бюджетти бүдүрүшкүн ажилынче, бүдүрүлгөже, үлетпүр талазынче угландырып турарының утказы-даа мында.

Н. ЭРГЕП.

Ажыглалга кирер тудугда

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ АПААР

Тывада чонну агаар дамчыштыр өске улуг хоорайлар-биле аргыштырар кара чаңгыс бүдүрүлгө — «Тыва агаар шугумнары» ажык акционер ниитилели.

техникаларынга Ан-3 деп маркалыг самолеттарны немей садып алыр деп турар. Ук самолеттун Ан-2-ден өске онзагай шынары ол шакта 250 километр ужуп эртер, оон салонунун ишти Як-40-ни-биле демей. Оон ынай ук авиа-бүдүрүлгениң складтарында 50 тонна кывар-чаар материалдары белен бар.

Эрткен чылын ТР-ниң Арбитраж суду «Тыва агаар шугумнары» ажык акционер ниитилелидиң ады, статусун шын эвес деп шиттир үндүргөн. Ында ындыг-ла коргунчуг чүве чок. Бо чылдың март айда ук ажык акционерлиг ниитилел «Тыва агаар шугумнары» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези кылдыр эде тургустунар.

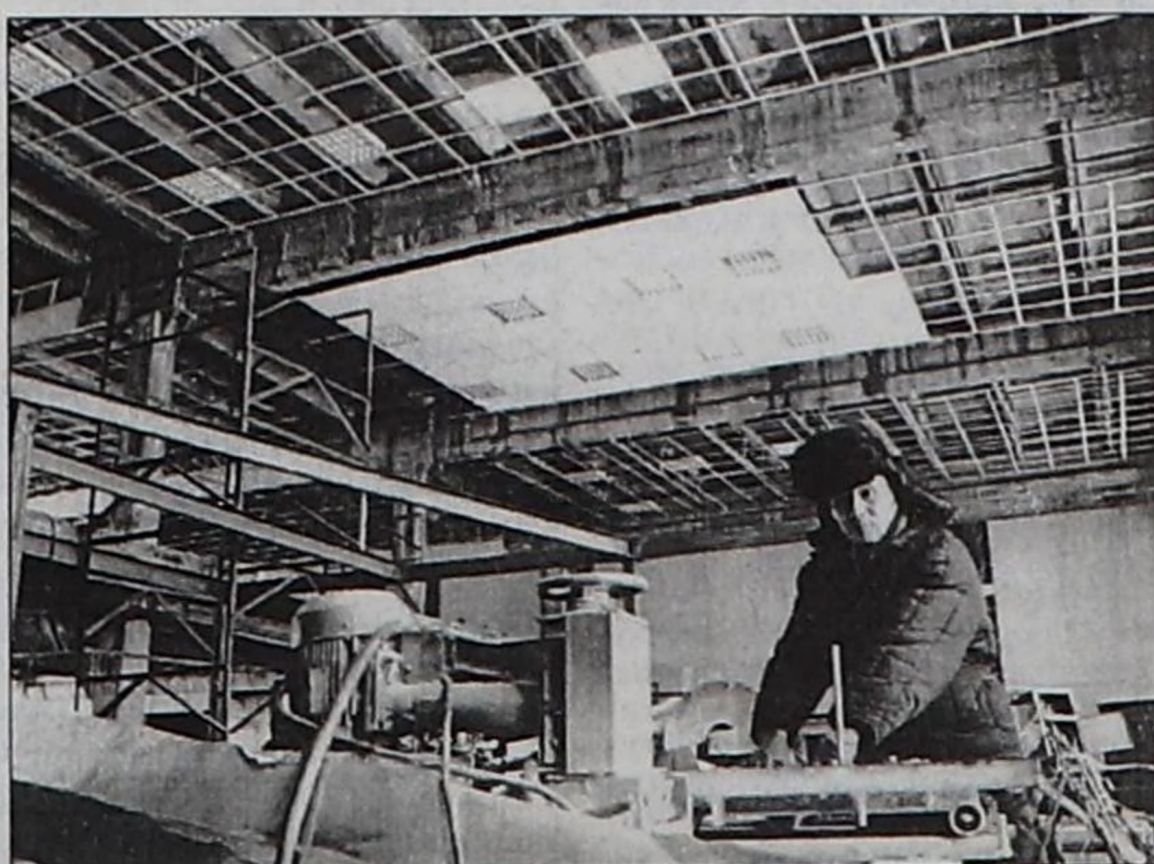
Бүдүрүлгениң манап турар онзагай чүүлү (чүгле олар эвес, бүдүн тыва чон манап турар болгай) — чаа аэропорт тудуу. Ук тудуг бо чылдың май, июнь айларда доосту бээр дээрзин Сергей Сендажыевич бүзүрел-

диг чугаалады. Ынчан ук аэропорт делегей чергелиг апаар. Чоокта чаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак Моол киргеш, тускай дугуржулганы кылган. Моолдан баштайгы даштыкы 4 рейстер Кызылды таварып ужуп эгелээр. Оон соон дарый чоорту өске-даа Азия чурттарындан самолеттар Кызылды таварты ужуп эгелээр. Чүге дээрже Кызылды таварты ужуры кайы-даа чурттуң самолеттарынга чоок-эптиг бооп турар. Ынчан Кызыл аэропортунга хонган даштыкы самолеттар республика бюджетинге эвээш эвес орулганы кириер.

Тыва ужурашканын хоочуну, ам-даа анык хевээр Сергей Сендажыевич чаа ужудукчу кадрлар белеткээр ажилче онза кичээнге ишти салып эгелээш. Эң анык тыва ужудукчу 40 харлыг апарган. Ам чаа анык кадрларны белеткеп эгелээри хүнүн чугула айтырыы апарган. Бо чылдан эгелеп эн эки школа дооскан оолдарны шилип, Россияның ужурашканын чүлү училищелеринче, институттарынче өөредип чорударын Сергей Сендажыевич чугулалап чугаалап олурду.

Хоочун ужудукчу-биле байырлашканын, чаа туттунуп турар аэропортту сонуурган көрдүсүс. Хөлчок улуг бажының ишти-дашты барык дооступ турар болду. Хараалаан, ажилчыннар дүштөп чоруй барган болду. Чүгле чангыс ажилчын Чаш-оол Доржуевич Донгак ажилдап тур. Ажил хөлчок көдүрүлүшкүнүг чоруп турарын дыннатты.

Борис ОНДАР.
ЧУРУКТАРДА: хоочун ужудукчу С.С. Күжүгет; ажилчын Ч.Д. Донгак.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатасы В.М.ОЮНГА

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың “2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин киирериниң, көөрүнүң болгаш бадылаарының чурумуну дугайында” 2002 чылдың декабрь 6-да № 99 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр “2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин дараазында материалдар-биле киирип тур:

- 2003 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодарадылгасы;
- 2003 чылда бюджет болгаш үндүрүг политиказының кол углаанышкынары;
- 2003 чылда Тыва Республиканың каттышкан бюджетиниң баш бурунгаар тодарадылгасы;
- 2003 чылда Тыва Республиканың ниити саң-хөө балансының баш бурунгаар тодарадылгасы;
- 2002 чылда инвестиция программаның күүселдезиниң баштайгы түнелдери;
- экономиканың күрүне секторунуң хөгжүлдезиниң планы;
- 2002 чылда Тыва Республика Бюджеттен чээли бээр фондунуң күүселдезиниң түнелдери болгаш 2003 чылда Тыва Республиканың Бюджеттен чээли бээр фондунуң кол углаанышкынарының төлевилели;
- муниципалдыг тургузуларның бюджеттери биле Тыва Республиканың республика бюджетиниң аразында харылзаалар талазы-биле кол принциптери база санаашкынары;
- 2002 чылда каттышкан болгаш республика бюджетиниң баштайгы күүселдезиниң дугайында отчет;
- 2003 чылда күрүнеден магадылалдар болгаш дагдынышкынаар бээриниң программасы;
- Тыва Республиканың күрүне ерезиниң дугайында медээлер болгаш 2003 чылдың декабрь 31-де байдал-биле күрүне ерезиниң эң ындыкы деңгелиниң баш бурунгаар тодарадылгасы;
- а ол ышкаш хоойлулар төлевилелдериниң талазы-биле:
- “Бюджет бөлүктээшкениниң дугайында” Тыва Республика Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында”;
- “2002 чылда Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондунуң

- салбырының бюджетиниң дугайында” Тыва Республика Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында”;
 - “2002 чылда Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондунуң салбырының бюджетиниң күүселдезиниң дугайында”;
 - “2003 чылда Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Пенсия фондунуң салбырының бюджетиниң дугайында”;
 - “2002 чылда ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондунуң бюджетиниң дугайында” (Тыва Республика Хоойлузунуң январь 4-те №127 УХ-1 Хоойлузунуң езугаар киирген өскерилгелери-биле) Тыва Республиканың 2002 чылдың март 12-де № 1340 Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында”;
 - “2003 чылда ыяап-ла медицина камгаладылганының Тыва Республика фондунуң бюджетиниң дугайында”;
 - “2002 чылда Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының социал камгаладылга фондунуң регионал салбырының бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың 2002 чылдың март 12-де № 1356 Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында”;
 - “2003 чылда Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондунуң регионал салбырының — Күрүне албанының бюджетиниң дугайында”;
 - “2002 чылда Тыва Республика талазы-биле девискээр-орук фондунуң бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң күүселдезиниң дугайында”;
 - “2003 чылда Тыва Республика талазы-биле девискээр-орук фондунуң бюджетиниң дугайында”.
- Тыва Республиканың Чазаак
Даргазы Ш.ООРЖАК.

БАНК АЖЫЛЫН ЧУГААЛАШКАН

Январь 14-те ТР-ниң Чазаак Даргазы Ш.Ооржак биле ТР-ниң саң-хөө сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.Баян республика банкыларының удуртукчулары-биле ужурашкан. Тываның банк системаның эрткен чылда ажылының баштайгы түнелдерин үндүрген. Республиканың девискээринде чээли талазы-биле тускайлап 3 организация болгаш өске хоорайлар банкыларының 4 филиалы бар деп, ТР-ниң Национал банкының даргазы Ю.Южаков демдеглээн. Олардың хой кезиниң ажылы 2002 чылда багай эвес болган. Төлевир саарылганының ниити хемчээли 1,7 катап өскөн болгаш 27 миллиард рубль болган, ылаңгыя иштики девискээр саарылгасы 16 миллиард рубль четкен. Банкыларының устав езугаар капиталы өскөн. Ийи тускайлап банк — “Арат” КФЗБ ажык акционер ишти-лели болгаш “ТР-ниң Улусчу банкызы” ажык акционер ишти-лели — капиталды көвүдөдир талазы-биле иденкейлиг ажылды чорудуп, боттарының акцияларын парлап үндүргеннер. “Улусчу банкының” үнелиг Чазаа болгаш Делегейниң үлетпүр банкызы 56 млн.рубльге садып алыр деп бодап турар. Ындыг янзылыг арга-биле банкының

устав езугаар капиталын 60 миллион рубльге чедирер. Банкы курлавырларын улгаттырганының ачызында, юридиктиг эргелиг албан черлеринге-даа, тус-тус кижилерге-даа чээли бээр талазы-биле ажыл иденкейлиг чоруттунган. 2001 чылдың-биле деңгээрге, чээлин ишти түңү 45 хуу өскөн болгаш 380 миллион рубль болган деп, ТР-ниң Национал банкының даргазы Юрий Южаков демдеглээн. Ол чуратай оон-даа бедик бооп бодур турган. Шериг-оол Ооржак анаа хамаарыштыр чүве чугаалааш, банкирлериниң кол кичээниги — республикага банк хандырылганының системаның чаа технологияларын непередиринче — “Спутник” дамчыштыр харылзааны ажыглаарынче, электронуг пластиктиг карталарын непередиринче, банкоматтарын санын улгаттырарынче болгаш банк ажылдакчыларының мергежилни бедидеринче угландырган. Республиканың банк системаның ажыл-чорудулганының талазы-биле хемчеглериниң программаны январь төңгүзүндө бадыладыры планда көрдүнүп турар. Ында ук адырны улам ыңай хөгжүдериңни айттырлары анаа тодаргай илереттинер. А.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы январь 14-те болуп эрткен. Аңаа Чазаак кижигүннери болгаш кожуннар чагырыкчылары хүн чурумунда кирген 24 айттыргыны чугаалашкан.

Хуралдың эгезинде Чазаак кижигүннери Тыва Республиканың культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыттын оралакчызынга Зоя Байыровна САМДАННИ томуйлаан.

“2003 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң сайгарылганының үезинде киирген айттыргылар болгаш саналдар дугайында илеткелди Т.М.Григорьева кылган.

Ол бодунуң чугаазында республиканың бюджетиниң төлевилелинге эдилгелер болгаш чаартылгаларын киирип тургаш, республиканың ном үндүрер черинге 1,5 млн.рубльди, арга-ыяш хөгжүлдезинге 1 млн.рубльди, Күрүнең спорт болгаш күш-культура комитетинге спортчулар белекээринге 500 муң рубльди, ТР-ниң ИХЯ-зының кем-херек болдурбазы-биле ажылдап кылдырган программаның күүселдезинге 9 млн.рубльди, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга мал уксаажыдылганы экижилдеринге 500 муң рубльди аңгылап бергенни ол дыңнаткан. Ветеринария, профэвилелдер, мал лизингизи болгаш өске-даа экономиканың баазалыг адыр-

ларының удуртукчулары бюджет үлелгезинде боттарынга акша-төгерикти камгалап ап шыдаан.

“2003 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар санап көргөн сан-чуратайларының дугайында” айттыргыны Чазаак кижигүннери база сайгарган. Бо айттыргының ийги номчулганы ТР-ниң экономика сайыды С.Н.Сапова тодаргайы-биле таныштырган. Төлевилелди Чазаак кижигүннери хүлээп алган.

Федералдыг адрестиг инвестиция болгаш өске-даа программаларының талазы-биле камгаладылган акша-төгериктиң түңүн көрүп тургаш, РФ-тиң болгаш ТР-ниң макроэкономиктиг хөгжүлдезинге үндүзүлөп, инвестиция акшаларының кол нуруузу баазалыг экономиканың хөгжүлдезинче угландырыларын чедип алган. Ооң мурунда чылдарга бодаарга, республиканың социал-экономиктиг байдалы чүгээр. Амыдырап-чуртаарының дешели өскөн. Ажылчынаарының акша-шалың хемчээли, пенсия түңү база өзүп турар. Чаш уругларның өлүп-хораар чоруу эвээжээн. Ындыг-даа болза эрткен чылдың көргүзүлгелеринден алгаш көөрге, чамдык бүдүрүлгелер боттарының бар аргаларын долузу-биле ажыглавын, чүгө акша-төгерики негээринче угланган бооп турарын С.Н.Сапова чугаалаан.

Хуралга киржиң келген кожуннар чагырыкчылары боттарының талазында туруг

инвестиция программалары-биле келген акша-төгерикти көдээ черлерге эвээш угландырып турарына таарышпайн турарын чугаалааннар.

Ол айттыргыларга харыы кылдыр С.Н.Сапова, республиканың сумуларынга аныяк кадрларын быжыглаары-биле “Аныяк өг-бүлелерге чурттаар оран-сава” деп программаны хүлээп алганын чугаалааш, көдээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемшиглерге, социал ажылдакчыларга бажыңнар туттурар. Бо программаның күүселдезинге 25 млн.рубль көрдүнгөн деп дыңнаткан. Маңаа хамаарыштыр кожуннар чагырганының даргалары боттарының талазында деткимче көргүзери албан.

2003 чылда ТР-ниң Чазаа республиканың экономиказын хөгжүдери-биле даштыкы инвесторлар-биле чугааны кылган. Италияның экономистерин республикага алгы фабриказын ажылдадыры-биле эт-херексел-биле дузалаар болган. Оон аңгыда “Межпромбанкының” талазында республикаже даштыкы инвестицияны киирериниң талазы-биле деткимче бар. Тыва Республиканың экономика талазы-биле база бир иденкейлиг деткимчези Москва хоорай болуп турарын дугуржулгада көрдүнгөн айттыргыларын үе-шаанда күүседип, бар-ла аргалар-биле дуза көргүзериңни айттыр каары артык эвес дээрзин сайыт чугаалаан.

Бистинг корр.

Кызыл хоорай чагыргазында

ӨӨРЕДИЛГЕЗИН ДООСКАН

Дүүн Кызылга дөрт хүн уламчылаан “Кызылдың курлавырларын болгаш объектилерин билдиги эргелеп-башкаарын бедидери: муниципалитет бүдүрүлгелерин, социал адырны болгаш чонга ачы-дуза чедирилгезин хөгжүдери” деп семинар-чөвүлел хурал ажылын дооскан. 70 ажыг кижикиржикчилик, хүнде он ийи шак улам-

Москва хоорайда Эргелеп-башкаарылга айттыргыларының талазы-биле делегей чергелиг эртем-шинчилел институтунуң чанында эргелеп-башкаарылганың болгаш консультантының делегей чергелиг төвүндө чаладып келген дөрт шыырак специалист дөрт хүн иштинде муниципалитет черлериниң удуртулгаларының структура-ларының, Россияның хоорайларының чаартылгаларының болгаш хөгжүлделериниң аргадуржулгаларының болгаш бюджеттен дашкаар акша ажылдап алырының аргаларының дугайында лекцияларын номчааннар. Семинарның киржикчилерин организациялар болгаш бүдүрүлгелер акшаны боттары канчаар ажылдап

чылап турган семинарга хоорайның мэриязының харысалгалыг ажылдакчылары, муниципалитет бүдүрүлгелериниң, кадык камгалал черлериниң, спорт комплекзиниң удуртукчулары болгаш ниити билиг школаларының директорлары киришкен. Оларны Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак боду баштап турган.

алырының дугайында бөлүктүң удуртукчузу, профессор Стаиш-слав Хайиштиң номчааны лекциялар аажок соңуургаткан. Ооң түнеллинде семинарның киржикчилериниң адырлар аайы-биле үстүп алгаш ажылдап кылганы хоорайның моон соңгааргы хөгжүлдезинге чугула херек каш янзы төлевилелдер сайгарылгасы болгаш оларның камгалалы кончуг солун эрткен. Семинарның киржикчилеринге курстар эртенниң дугайында күрүне сертификаттарын дүүн тывыскаан.

Москвадан бо бөлүк даштыкының болгаш чурттуң дыка хой хоорайларының чагырга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары рынок харылзааларының үезин-

де чедипкиниңг ажылдаарына өөреткен. Оларның дузасы-биле бюджетти карылгалыг турган он-он хоорайлар болгаш улуг бүдүрүлгелерини орулгалыг ажылдап эгелээп. Бо консультант-эксперттер бөлүүнү багай эвес ажылын олбо черлерге чалалгалар херечилеп турар. Кызыл хоорайга ажылдаанының соонда, Нижний Новгород болгаш Сургут хоорайларының чагырга черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары өөредилер. Оон соонда Украинаңың улуг хоорайларында чамдык бүдүрүлгелерин оларның дилээни езугаар “тамыдан уштурлар”.

Юрий ДАРБАА,
мэрияның парлалга секретары.

ВАДЫВШЫЛ ДЭЭШ

Эм-таң комитеди

ЭМНЕДИРИНГЕ ДУЗАЛЫГ

2001 чылдың январьда Тыва Республиканың эм-таң (фармацевтика) комитеди тургустунун, бодунуң ажылын эгелээп. Ол республикада эм-таң талазы-биле ажылды хайгаараар күрүне органы. Комитет болза:

■ ай сапында эмпер аймааның ортек озүлдезиниң байдалын;

■ эргежок чугула херек болган кол эмперге немээп ортектериниң деңгемин;

■ аптека черлеринге албан турар ужурулу эмпериниң хыналдазын;

■ фармацевтиктиң албан черлериниң садын үндүрүп турар эмпериниң шыгарып;

■ чингелде-биле болган халас рецептилер-биле эм садарының чурумун;

■ эмгелге черлеринде тодаргай эмпериниң турары болган ооң ажылдалының чогулчалыын ол хынап, харыылап турар.

2001 чылдың ТР-ниң Дээди Хуралы “Тыва Республикада эм аймааның дугайы” деп хоойлуну хүлээп алган. Тываның эм-таң комитеди республикада фармацевтиктиң албан черлеринге күрүне лицензиязын тынсып, ооң пегелделериниң күүселдезин хынап турар. Амгы үеде республикада 100 аптека черлери ажылдан турар. Ооң 3-ү аптека склады, 7-зи эмгелгелер аптекалары, 22-зи күрүнең болган муниципалдыг аптекалар, хуу аптекаларның саны — 6, а аптека адырлары болган киосктери — 60. База I “Онгика” сады, I “Очкит” киосктери ажылдан турар.

Комитет эм-таң аймааның садын чорудулгазында дүүшпес чүүлдерин кызыгаарлаар хемчеглерин чорутунаан, эмпер тарадыр ажылдың хөгжүлдештиге дузаны, дептамчени коргүзүп турар.

Кызыл кожуушун Черби, Кара-Хаак, Целинное, Шамбалыг, Баян-Кол, Терлинг-Хая, Усть-Элегеске кожуушун чагырга чери-биле аптека адырларын тургузуп, суурларның чурттакчыларынга энтин байдалды тургускап.

Ол ышкаш фармкомитет дараазында чылда кайы хире, кандыг-кандыг эмпер, этилдин спирт, наркотиктиң бүдүмелдер хергелеттериниң билдиринишкини ТР-ниң Кадык камгалал ямызы-биле тургузуп, РФ-ниң Кадык камгалал ямызынче чоргузар ажылды күүседип турар. Бо-ла бүгү эм аймааның хандырылгазы, тарадылгазы болган шыгаарының пегелделериниң сагылгазын хынаар ажылды чорудуп турар.

Девискээр бүрүзүнүң кадык камгалал системаның кол айтырыгларының бирээзи — чингелделиг эмпер садын алыр азы халас эмпер ужурулу кижиликтерин эмпер-биле хандыраары. Ол айтырыг республикада амдызында парын байдалда артынаан. Эргежок чугула эмперни чүгле күрүне аптекаларында чингелде-биле берип турар.

Бүдүрүкчүлдер хергелечилерге чедир эмниң узун оруунуң түңгелде ооң ортээ чүгле аңгы-аңгы девискээрлерде эвес, харын-даа чаңгыс девискээрниң иштинде улуг ылгалдыг. 1999 чылда РФ-ниң Чазаның 347 дугаарлыг доктаалында эргежок чугула болган кол эмпериниң бүдүрүп үндүрер, садын үндүрер ортектериниң дугайында чурумчутушкан пегелделериниң күүселдезин хынап ай сапында үнүшкүштер болуп турар. Опа айылыдыг байдалдарга таварышкан кижилерге эмпер-биле дузалап, чайгы үеде уруулар лагерлериниң аптекаларын че-

челеп, эмпер-биле хандырып турар.

2001 чылда Улап-Удэниң фармацевтика колледжизинче кирериниң экзаменнери болган. Республиканың ырак кожууштары Моңгун-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем база Чеди-Хол, Чооп-Хемчистен 10 уруулар оорепири-биле ынаар кирип алган.

ТР-ниң Кадык камгалал ямызы-биле ол 2002-2005 чылда Кызылдың эмчи училищезинге фармацевтика салбыры ажыттылган.

Ооң аңгыда специалистериниң билдин бедидер сорулгалыг Алтайның, Кемеровонун эмчи академияларынче фармацевтерни ооредип чорудуп турар. Эмчилер хүнүңге уткунтур бир дугаар “Эң дээр фармацевтика ажылдакчызы” деп конкуре эрткен. Ооң кол сорулгазы — ук профессияның шыгараңгай болган салымның специалистерин илередип. Комитет албан черлериниң аразында айыыл чок чорук човүлелиниң кижинүң, ол ажыл республикага меге эм аймаа тарадыр чорукту эвэскедиринге дузалыг.

Фармкомитет Ада-чурттуң улуг дайышының киржикчилерин улуг кичээлге аң, Тингелге хүнүңге уткунтур 20 хоочунарга 6000 рубльге халас рецент эмперин берген. ТР-ниң Президентизиниң 1992 чылда “Өг-бүле, не-чанка” бирги дуза дугайында үндүрген доктаалының 10 чыл болганынга таварыштыр Таңды кожуушга 10 муң ажыг рубль дузаны коргүскен. Амгы үеде комитеттин мурнунда эм-таң албан черлеринге чаңгыс ай тайылбыр-медээ албанын тургузар ажыл кол черде.

В.КАЛЕДИНА,
фармацевтика комитеди-
диниң даргазы.

Айтырынар — харыылап берээл...

АРЫГ-СИЛИГ ЧОРУУР БОЛЗА...

Кижин бо-ла быдый бээр болгай. Быт канчап тыпты бээрил? Ооң тургузуун, мага-бодунуң хемчээлин, чурттаар назынын, чеменир байдалын, өзүп ковүдээрин солун дамчыштыр тайылбырлап көрүңерем. Быт каш хевирлиг болурул?

Багыт-оол БАЙКАРА.

Ак-Довурак хоорай.

Бо чагаага харыылап бээрин Кызыл хоорайда ТР-ниң күр-сапэндихайгаарал төвүнүң энтомолог эмчизи Айдың Юрьевич Күжүгеттен дилээп бис. Ооң кыска харызын адаанга парлаар-дыр бис.

Быт — кижиниң болгаш өске-даа сүт чемиштилериң ханы-биле чеменир маңгысталчак амдыралдыг насеком. Ооң мага-боду бичин, хензиг, бажындан эгелээш соонче чооннап чоруй баар, шала шөйбексимээр болур. Анаада өңү ак азы көксүмээр-даа болур. Хан соруп алганда, кызыл азы шуут кара апаар. Думчуунуң бажында узун салдарлыг. Оларны эртемденер антеналар деп санап турар. Аксында хан сорар аппаратчыгаштыг. Мойну-биле тудуш хырни 9 кезектен тургустунган болур. Так аспактанырынга херектиг 6 буттарлыг болур.

Эр быт кыс эжинден арай бичежек болур. Кыс быт хүнүң чуртгалар. Ук чуртгалар агаар дамчып, хир-биле кады кижиниң мага-бодунга чыпшынып, быт кылдыр боттаныр. Быттар чүгле кижиниң ханын соруп, хора чедирер эвес, кодуур, кеш, халыыдаар аарыгларны аарыг кижиден кадык кижиге чыпшырып халдадыр. Ынчангаш быдырынга чедир чунмазы кижиниң кадыынга хоралыг. Ылаңгыя быттарның чараазы дыка халдавырлыг.

Тыптыр чериниң айы-биле быттар идик-хеп быды, баш быды, хавак быды деп үш болүкке чарлыр.

Идик-хеп быды, өскелеринге көөрдө, эң улуг. Кыс хеп быды 2,3-4,75 мм., эри 2,1-3,7 мм. Хем-

чээлдиг. Бо быттар идик-хептин сыгыгларынга, даарашкылыг черлеринге чурттаар. Дүн-хүн иштинде 2-3 катап хан соруп чеменир. Кыс хеп быды хүнүң-не 10 муурга салыр. 34 хүн чурттаар. Ол үе иштинде 200-300 муургаларны салыр. Ол муургалар 1-14 хонук иштинде боттаныр.

Баш быды хеп быдындан арай бичин, эри 2,0-3,0 мм., кызы 2,1-3,5 мм. хемчээлдиг. Олар баш дүгүнүң аразынга чурттаар. Хөй саныг черлерге: кастыктарга, чушкунга эң хөй болур. Аштаачал, 2-3 шак болгаш-ла хан соруп чеменир. Чурттаар назыны 28-30 хонук. Кыс баш быды хүнүң-не 3-7 муургалар төрүүр. Бүдүн чуртталгазында 3-7,28-ден 120 чедир муургалар салыр. Чуургалар 5-9 хонук иштинде боттаныр. “Ээзиниң” мага-бодундан адырлы бергенде бир дүн-хүн болгаш өлүп каар.

Хавак быды дыка бичин болур. Ооң хемчээли 1,36-1,6 болур. Оларның чурттаар, тыптыр, озер черлери — хавак, карак кирбиктери. Хавак быды шимчентир эвес, колдуунда чаңгыс черге шим узун думчуун кешче кшр идип алгаш, өй-өйлеп хан соруп каап чыдар. Кыс хавак быды хөй муурга салбас. 15-17 хонук чурттаар назынында 50 хире-ле муурга салыр.

Быдывас дизе, педеля саанында чунар-бажыңаар. Идик-хевин, удуур орнуңуң чоорганшарып үргүлчү муур, солуур. Арыг-силиг, үргүлчү чунуң чоруур болза, кижин кажан-даа быдывас.

Борис ОНДАР белеткээн.

Камгаладылга фондузунда

садын алыры, ылаңгыя инвалидтерге, кордунген чингелделер талазы-биле айтырыгларны республиканың Кадык камгалал база Күш-ажыл болган социал-политика ямылары харыылап турар. Бо айтырыглар соолгү үеде хамаатыларны чидин-биле дүвүредип турар.

Эмгелгелерге эм-таң-биле хандырылганы чурумчудары пегеттинши келген. Республиканың ыяан-ла медицина фондузу-биле 2003 чылда компьютерге аарыг кижилерге эмпер тааржып турарын хынап эмпер сорулгалыг программаны эмгелгелерге шенеп, ажыглан эгелээри кордунген.

Кадык камгалал ямызының медицинаның ыяан-ла камгаладылга килдинде, ооп аңгыда чавыс деңгемге эмпер дугайында хомудалдар кээп

турар. Хомудал билдиринишкнннерини Кадык камгалал ямызының специалистерин биле тускай эксперт эмчилер сайгарып коруп турар. Чамдык таварылгаларда судика чедир-бейип, материалдыг когаралды буруулуг эмгелгелерден тыртып турар. Моральдыг когарал дугайында билдиринишкнннерин чүгле судика коор апаар.

Кижилериниң кадыкшыл байдалы чопшун социал камгалалының бир кол адыры болганда, чаа үшпес чылда республиканың бүгү чурттакчыларынга кадык-чагаай болуруп күзөн тур бис. Бистин телефоннарывыс 1-15-02, 1-17-11. Силериниң айтырыгыгарга харыылап бээрин кызыдар бис.

Нина ОЧУР,
кылдис эргелекчизи.

БИЛИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

2002 чылда республиканың эмгелгелеринге эм-таң-биле хандырылга 2001 чылга деңгемге, чавыс болуп турар. Ону аарып, эмпериниң турар кижилериниң салган айтырыглары, билдиринишкнннери бадыткан турар. Республиканың ыяан-ла медицина камгаладылгазының фондузунче 2002 чылда 430 хире хамаатылар эмчи дузазын алырының талазы-биле айтырыгларын билдиринишкнннер кириген, оларның 77 хуузу эм-таң-биле хандырылгага хамаарышкан.

Аарыг кижини эмгелгеге чыдан эмпериниң турар үеде эмперинге эргежок херек эмпер ук эмгелге черинде чок болган таварылгада, ол эмперин бодунуң акназы-биле саткан

болза, чек, счег айы-биле сайгарылга соонда, эмпериниң ортээниң каш хуузу эгини бээр кордунген. Халас эмпер эмпериниң даңызы болган чопга кандыг эмчи дузазын чедирери девискээр айы-биле тускай программада кордунген, ооң күүселдези акнаалдырынышкындан дорт хамааржып турар. Ооп аңгыда кадык камгалал талазы-биле аңгы-аңгы адырларга тускай сорулгалыг яны-бүрү программалар кордунген, чижээ, каш урууларның кадыкшыл байдалының дугайында, генатит дээш, ооп-даа өске.

Бо хүнде медицинаны полистерин-биле республиканың шунту хамаатылары хандырылган деп болур. Полис чит-

кен таварылгада ону катан бижидип ап болур. Дүрген эмчи дузазы-биле холунда полис чок аарыг кижини эмгелгеге эскелген таварылгада, эмгелге чери аарыг кижиге ойталаар эрге чок. Эмчи полис республикада дашкаар хоорайларга база күштүг болур, ыпчангаш чер чоруурда полисип утпас болза эки. Топ хоорайларже эмчилер чоруур анарганда, республиканың Кадык камгалал ямызының специалистериниң тускай сүме-документилерин холга алган чорза эки. Чүге дизе амгы үеде төлеверлиг эмчи дузазы коргүзүп турар эмгелгелер, тонтер хөй болуп турар. Төлеверлиг эмчи дузазын алыры, чингелделиг эмпер

Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2002 чылдын январь 30-де хүлээп алган

Улуг Хуралдың Хоойтужудулга палатазы 2002 чылдын ноябрь 18-те катап хүлээп алган

Төлээлекчилер палатазы 2002 чылдын декабрь 25-те чүүлдүг деп көргөн

БИРГИ КЕЗЭЭ.

Тыва Республиканың Конституция судун организаастаары болгаш шииткекчилерниң эрге-байдалы

I эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституция суду — конститусчу контрольдун суд органы

Тыва Республиканың Конституция суду — суд эрге-чагыргазын конститусчу суд чорудулгазының аргазы-биле бот-тускай болгаш хамаарылга чокка боттандырып турар конститусчу контрольдун суд органы болур.

Тыва Республиканың Конституция суду Россия Федерациязының суд системазынга бактаап кирип турар.

2 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында хоойлужудулга

Тыва Республиканың Конституция судунуң бүрүн эргелерин тургузарының чурумун болгаш ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Конституциязы-биле, "Россия Федерациязының суд системазының дугайында" Конституция талазы-биле федералдык хоойлузу-биле болгаш Конституция талазы-биле бо хоойлузу-биле тодарадып айтыр.

Тыва Республиканың Конституция суду бодунуң иштики ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Конституция талазы-биле судунуң Регламентизин хүлээп алыр.

3 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң бүрүн эргелери

Конститусчу тургузугнуң үндезиннерин, кижиниң болгаш хамаатының кол-кол эргелерин база хостуг чоруун камгалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Конституция суду:

а) Тыва Республиканың конституция хоойлуларының, Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг өске-даа актыларының;

б) муниципалитет тургузугларының уставтарының болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының база оларның удуртукчуларының нормативтиг актыларының;

в) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының база тус черниң бот-башкарылга органнарының аразында керээлерниң болгаш дугуржулгаларының;

г) Россия Федерациязының субъектилери-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелерниң субъектилери-биле, даштыкы күрүнелерниң административ-девискээр тургузулары-биле Тыва Республиканың күштүг болуп эгелевээн дугуржулгаларының Тыва Республиканың Конституциязынга дүгжүп турарының дугайында айтырыгларга хамааржыр херектерни шийтирлеп көөр.

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституциязын тайылбырлаар;

Тыва Республиканың Конституция суду чүгле эрге-хоойлу айтырыгларын шийтирээр.

Тыва Республиканың Конституция суду Конституция талазы-биле суд чорудулгазын боттандырып турар үеде, кажан ол айтырыг өске судтарның база өске-даа органнарының эргезинге кирип турар өске-даа бүгү таварылгаларда, херек кырында болган байдалдарны тодарадырындан база шинчилеп хынаарындан ойталаар.

4 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң хоойлужудулга талазы-биле санал кириер эргези

Тыва Республиканың Конституциязын-га дүүштүр Тыва Республиканың Конституция суду бодунуң эргезиниң аайы-биле хоойлужудулга езугаар санал кириер эргелиг болур.

5 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң составын тургузарының чуруму болгаш бүрүн эргелериниң хуусаазы

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Чазак Даргазының кирип келгени-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы албан-дужаалга томуйлаары беш шийткекчиден тургустунар.

Тыва Республиканың Конституция суду ооң составына шийткекчилерниң хоойлу-биле доктааткан санының үштүң ийи кезээден эвээш эвези бар турда, бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырып эргелиг.

Тыва Республиканың Конституция судунуң бүрүн эргелери тодаргай хуусаа-биле кызыгаарлаттынмаан.

6 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының кол-кол принциптери

Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының кол-кол принциптери болза кымга-даа хамаарышпазы, коллегиялдык болуру, кады демниг, ажык-чарлыг, дугуржуп кагжыры база талаларның дең эргелии болур.

7 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин күүседире ыяап-ла албан болуру

Конституция талазы-биле судтуң конститусчу эвес деп санааны актылар азы оларның чамдык кезектери күш чок болур болгаш ажыглаттынмас.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Федералдык хоойлужудулгага карышпайн турар кезээнге шийтпирлерин Тыва Республиканың бүгү девискээринге күрүне эрге-чагыргазының бүгү-ле төлээлекчи, күүсекчи, суд, тус черниң бот-башкарылга органнарынга күүседире ыяап-ла албан болур.

8 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының магадлалдары

Тыва Республиканың Конституция суду организас, саң-хөө болгаш материал-техниктиг хамаарылгалар талазы-биле өске кандыг-даа органдан хамаарышпас. Тыва Республиканың Конституция судун Тыва Республиканың республика бюджетиниң күсели-биле акшаландыраар болгаш конституция талазы-биле суд чорудулгазын бүрүн долу хемчээл-биле кымдан-даа хамаарылга чокка боттандыраар арганы берип турар. Тыва Республиканың республика бюджетинге Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазын хандыраарына эргежок чугула, Тыва Республиканың Конституция суду-биле боду баш билир акша-хөреңгилерни чыл санында-ла аңгы чүүл көрүп каан турар. Тыва Республиканың Конституция судунуң чарыгдалдарының сметазын эрткен саң-хөө чылда-биле деңнелинден эвээжедип болбас.

Тыва Республиканың Конституция суду бодунуң ажыл-чорудулгазының медээ база кадр талазы-биле хандырылганын боду тускай болгаш кымдан-даа хамаарылга чокка боттандыраар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазын боттандыраарына эргежок чугула болгаш ооң

оперативтиг эргелелинге турар эт-хөрөңги республиканың өңчүзү болуп турар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу, организас, саң-хөө, медээ, материал-техниктиг, кадр талазы-биле конститусчу бо хоойлу-биле доктаадып айыткан өске-даа негелде-байдалдарны канчап-даа кызыгаарлаарын болдурбас.

II эге. Тыва Республиканың Конституция судунуң шииткекчизиниң эрге-байдалы

9 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалына кандидатка хүлээдир негелделер

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизинге томуйлаар хүнүнге чедир чээрби беш хардан куду эвес назы четкен, төлептиг ат-алдарлыг, юридика талазы-биле дээди эртемниг болгаш юридиктиг мергежилниң аайы-биле ажылының стажы беш чылдан эвээш эвес, эрге-хоойлу талазы-биле бедик мергежилдиг деп санаткан Россия Федерациязының хамаатызы соңгудуп болур.

10 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалына томуйлаарының чуруму

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчилериниң албан-дужаалына кордакчылар дугайында саналдарны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары, судтуң дээди органнары, республиканың юридиктиг ведомстволары болгаш ниитилежилгелери Тыва Республиканың Чазак Даргазынга кирип болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалына томуйлаар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чазак Даргазының кириген бижин алган үезинден бээр бирги ээлчегде чугаалажып көөр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң албан-дужаалына шийткекчи бүрүзүн чажыт бадылаашкын-биле чангыстап тургаш, томуйлаар.

Бадылаашкын үезинде Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының ниити санындан хөй кезиниң бадылаашкынын алган кижини Тыва Республиканың Дээди судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалына томуйлаткан деп санаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң составындан шийткекчи үнүп чоруй барган таварылгада, шийткекчинин хосталы берген орнунга өске кижини томуйлаар дугайында бижикти Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Конституция талазы-биле судунуң шийткекчизиниң бүрүн эргелери дүшкен хүнүнден бээр ийи айдан орай эвес хуусаада Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче кириер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң бүрүн эргелериниң хуусаазы төне берген шийткекчизи чаа шийткекчини албан-дужаалына томуйлаагыже чедир азы ооң киржилгези-биле эгелээн херек талазы-биле түннел шийтпирни хүлээп алгыже чедир шийткекчи хүлээлгезин уламчылап күүседир.

11 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң даңгыраа Тыва Республиканың Улуг Хуралының

Төлээлекчилер палатазының Даргазы Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалына томуйлаткан кижиге даңгырак хүлээдир.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизи дараазында уткалыг: "Чүгле Тыва Республиканың Конституциязынга база Россия Федерациязының Конституциязынга, Федералдык хоойлуларга чагырткаш, оон өске чүге база кымга-даа чагыртпайн, Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң хүлээлгезин шынчы болгаш ак сеткилдиг күүседирин даңгыраглап тур мен" деп даңгыракты хүлээп алыр.

12 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-дужаалы-биле таарышпас ажылдар болгаш хөделишкннер

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизи Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, төлээлекчи өске-даа органнарының депутаты бооп болбас, күрүнениң, чок болза хөй-ниитиниң өске-даа албан-дужаалдарына ажылдавас азы бодунга арттырбас, хуузуна практика ажылдык болбас, сайгарлыкчылаvas, ажылы Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң албан-хүлээлгелерин күүседиринге шаптыктавас ужурул болгаш бир эвес аңаа Тыва Республиканың Конституция суду чөпшээрел бербээн болза, хуралга олурушпазының чөптүг чылдагааны болбас ужурул бадылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда, телевириг өске-даа ажыл кылбас.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизи хоойлу езугаар төлээлекчи болурундан аңгыда, судка, арбитраж судунга азы өске-даа органнарга болчукчу-биле төлээлекчи болур, ол ышкаш эрге алырынга база хүлээлгелеринден хостаар дээш камгалакчы болчукчу кылдыр кымга-даа дуза чедирип болбас.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизи политиктиг партияларга болгаш шимчээшкннерге бактаап кирип, оларны материал талазы-биле деткип, политиктиг акцияларга киржип, политиктиг агитация болгаш суртаал чорудуп, күрүне эрге-чагыргазының органнарынга база тус черниң бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар кампанияларына киржип, политиктиг партияларының болгаш шимчээшкннерниң съездилеринге база конференцияларына киржип, өске-даа политиктиг ажыл-чорудулга кылдып болбас. Ол оон аңгыда харын, бир эвес олар политиктиг сорулгалар безин сүрбес-даа болза, хөй-ниитиниң кандыг-бир каттыжыкшыкынарының удуртукчу составына бактаап кирбес ужурул.

Тыва Республиканың Конституция шийткекчизи парлалгага чүве бижип, массалыг информацияның өске-даа чепсектеринге база кандыг-даа дыңдакчыларының мурнунга чүве чугаалап тургаш, Тыва Республиканың Конституция судунга сайгарып көөр чүүлү апаар, а ол ышкаш ук айтырыг талазы-биле шийтпирни хүлээп алгыже чедир өөренип көрүп турар азы хүлээп алыр ужурул айтырыг дугайында бодунуң санал-бодалын ажылы-биле чугаалаар эргези чок.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткекчизиниң хамааты база соңгукчу болур бодунуң тура-соруун соңгулдаларга болгаш референдумнарга бадылаарының аргазы-биле хостуг илередир эргезин кызыгаарлааны кылдыр бо чүүлде чүнү-даа ынчаар көрүп болбас ужурул.

(Уланчызы 5-10-гу арынарда).

13 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизин он чыл хуусаалыг албан-дужаалга томуйлаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизин ол даңгыракты хүлээп алганы үезинден бээр албан-дужаалга кирген деп санаар. Ооң бүрүн эргелери ооң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнер айның эң сөөлгү хүнүнден соксаар.

14 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң хамаарышпас чоруунуң магадылалдары

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң кымга-даа хамаарышпас болурунуң-биле, ооң солчуп халашпазы-биле, эргезинге дээп болбазы-биле, шийткөкчилериниң эргелериниң дең болуру-биле, бо Хоойлу-биле доктаатканы шийткөкчилериниң бүрүн эргелерин ара соксадырының болгаш шуут соксадырының чуруму-биле, халажырының эргези-биле, судтуң конституцучу чорудулгазының доктааткан чурумунуң албан болуру-биле, судтуң ажыл-чорудулгазынга кандыг-даа холгаарлаашкынны хорааны-биле, шийткөкчиге материалдыг болгаш социал хандырылганы бээри-биле, ооң бедик эрге-байдалыга дүүштүр айыыл чок чорукту магадылаары-биле хандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң хамаарышпас чоруунуң ооң ажылын төлеп бээри-биле, чыл санында шөлээ бээри-биле, социал хандырылганы-биле, чурттаар оран-саваны хандыраары-биле, социал амьдырал хандырылганы-биле шийткөкчиниң амьттын база кадькышлын, а ол ышкаш аңаа база ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге хамааржыр өңчү-хөреңгини күрүнеден ыяап-ла камгалаары-биле холбашкан материалдыг магадылалдарны ниити юрисдикцияны федералдыг судтарның шийткөкчилеринге Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнген чогуур магадылалдарга дүүштүр доктаадыр. Бир эвес Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилеринге еске эрге-хоойлу актылары-биле шийткөкчилериниң эрге-хоойлу талазы-биле камгалалының, материалдыг болгаш социал хандырылганы деңгелин ажып турар өске нормалар көрдүнген таварылгада, ол актыларның негелделерин ажыглаар.

15 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилериниң солчуп халашпазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизи солчуп халашпас.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин конституцучу бо хоойлу-биле доктааткан чурум болгаш үндезиннер-биле дээрден башка, өске үндезиннер-биле соксадып азы ара соксадып каап болбас.

16 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң эргезинге дээп болбазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң дээп болбас эргезин Россия Федерациязының шийткөкчилериниң эрге-байдалының дугайында федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр доктаадып тодарадыр.

17 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилериниң эргелериниң дең демей болуру

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилери дең демей эргелиг болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизи Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына сайгарып көрүп турар бүгү-ле айтырылгалар талазы-биле бадылаар эргелиг болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазының, Даргазының оралакчызының база секретарының бүрүн эргелерин конституцучу бо хоойлу-биле доктаадып айтыр.

18 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин түр соксадыры

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин, бир эвес:

1) шийткөкчиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган, чок болза өске-бир кеземче херээнниң талазы-биле ол буруудаттырып турар болза;

2) шийткөкчи кадькының байдалы-биле бодунуң хүлээлгелерин түр када күүседип шыдавас болза, түр соксадып каап болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин оларны түр соксадырынга үндезиннерни тып илереткен хүнүнден бээр бир айдан орайтатпайн, Тыва Республиканың Конституция судунуң хүлээп алыры шийтпири-биле түр соксадыр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң бүрүн эргелерин түр соксаттырган шийткөкчизи Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына олуржур, а ол ышкаш албан документи-лерин күрүне органнарынче болгаш организацияларынче, хөй-ниити каттыжышкыннарынче, албан-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларже чорудар база олардан кандыг-бир документи-лер болгаш өске-даа медээ негээр эргези чок.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин оларны түр соксадырынга үндезиннер чок апаргыже чедир түр соксадыр. Шийткөкчиниң бүрүн эргелерин, бо чүүлдүң бирги чүүлүнүн 2-ги пунктузу-биле көрдүнген таварылгалардан өскезин Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпири-биле катап тургузар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин түр соксадыры ол шийткөкчиге ажыл төлевирин бээрин түр соксатканы ол болур эвес болгаш конституцучу бо хоойлу-биле доктааттыганы ооң магадылалдарын казывас.

19 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин соксадыры

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин:

1) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизин албан-дужаалыга томуйлаарының Тыва Республиканың Конституция талазы-биле база бо Хоойлу-биле доктааткан чурумун үрээни;

2) шийткөкчиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгени;

3) ооң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгөн дугайында шийткөкчиниң бодунуң хууда бижимел билдиришикини;

4) өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр азы өске-даа чылдагааннар-биле шийткөкчиниң бүрүн эргелерин соксадыр дугайында ооң бодунуң хууда бижимел билдиришикини;

5) Россия Федерациязының хамаатызы болурун шийткөкчи чидиргени;

6) шийткөкчиге хамаарыштыр хүлээп алганы, буруудаткан шийткелдин хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээни;

7) шийткөкчиниң ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун баксырадып турар херекти шийткөкчи кылганы;

8) Тыва Республиканың Конституция судунуң талазындан сагындырыг турда-ла, ооң албан-дужаалы-биле таарышпас чүүлдерни азы хөделишкиннерни шийткөкчи уламчылааны;

9) Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарга киришпестээнде азы чөптүг чылдагаан чокка бадылаашкындан улаштыр ийи катап ойталааны;

10) судтуң хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээн шийтпири-биле шийткөкчи бодун башкарнып шыдавас деп санааны;

11) судтуң хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээн шийтпири-биле шийткөкчини сураг чок барган деп санааны;

12) судтуң хоойлу езугаар күштүг болуп эгелээн шийтпири-биле шийткөкчини өлгөн деп чарлааны;

13) шийткөкчи өлгөни-биле холбаштыр соксадыр.

Тыва Республиканың Конституция

судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелери, оон аңгыда шийткөкчиниң хүлээлгелерин үр үе дургузунда (улаштыр он айдан эвээш эвесте) кадькының аайы-биле азы өске-даа чөптүг чылдагааннар-биле күүседип шыдавас апарганы-биле соксадып кааптып болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелери Тыва Республиканың Чазак Даргазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазына Тыва Республиканың Конституция судунуң чорудуп бээри шийтпири-биле соксадыр болгаш ажылдаар хостуг черниң ажытынганының дугайында албан езузу-биле дыңнады болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин бо чүүлдүң бирги кезээниң 1-ги пунктузунда айыткан үндезин-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң кирип келгени бижии езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы соксадыр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин бо чүүлдүң бирги кезээниң 7-ги пунктузунда айыткан үндезин-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилериниң ниити санының хөй кезиниң хүлээп алганы бижии езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы соксадыр.

20 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң халажыры

Бир эвес шийткөкчиниң бүрүн эргелерин бо Хоойлунуң 19-ку чүүлүнүн бирги кезээни 2-ги, 3-кү база 10-гу пунктулары-биле болгаш ийги кезээ-биле көрдүнгөн үндезиннер-биле соксаткан болза, ону халажып үнген азы үндүрткен деп санаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизи албан-дужаалга чээрби чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг халажып турда, ооң шилжилгези-биле пенсияны ниити үндезиннер-биле азы ола албан-дужаалда ажылдап турар шийткөкчиниң акша-шалың төлевириниң сезен хуузу хемчээл-биле, үндүрүг онаавас, бүгү назынында ай санында бээр шалыңны төлээр.

Бүгү назынында ай санында бээр акшаны доктаадырының болгаш төлээриниң чурумун Тыва Республиканың Конституция судунуң кирип келгени-биле Тыва Республиканың Чазак доктаадып айтыр. Тыва Республиканың Конституция судунуң халажып үнер шийткөкчилерин ай санында бүгү назынында шалың-биле хандырар акша-хөреңгилерни Тыва Республиканың республика бюджетинден үндүрүп бээр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң халажып үнер шийткөкчизинге Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан шийткөкчиниң эрге-байдалының өске-даа чүүлдерин бээр.

III эге. Тыва Республиканың Конституция судунуң тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазын органиастаары

21 чүүл. Конституция талазы-биле судтуң ажыл-чорудулгазының организастыг хевирлери

Тыва Республиканың Конституция суду херектерни Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына сайгарып көөр болгаш шийтпирлээр.

Хуралдарга Тыва Республиканың Конституция судунуң бүгү кежигүннери шупту олуржур.

22 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына чугаалажып көөр айтырылгалар

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституция судунуң эргезинге кирип турар кандыг-даа айтырыгны чугаалажып болур, оон иштинде:

1) Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын, секретарын сонгуур;

2) Тыва Республиканың Конституция судунуң Регламентизин хүлээп алып болгаш аңаа өскерилгелерни база немелделерни кириер;

3) Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына чугаалажып көөр херектерниң ээлчээн доктаадыр;

4) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчизиниң бүрүн эргелерин түр соксадыр азы шуут соксадыр дугайында, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын база секретарын албан-дужаалындан хуусаа бетинде хостаар дугайында шийтпири хүлээп алып.

23 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын болгаш секретарын сонгууру

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына аңгы-аңгы бадылаар чурум-биле бодунуң составындан Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын база секретарын шийткөкчилерниң ниити санының хөй кезиниң чажыт бадылаашкыны-биле үш чыл хуусаалыг сонгуур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын, секретарын боттарының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнерге, чаа хуусаада катап оларны сонгуу болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын, секретары ол бүрүн эргелерин бодунуң хууда бижимел билдиришикини-биле бодундан дүжүрүп кааптып болур. Бүрүн эргелерин дүжүргенин Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпири-биле айтып демдегледип каар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын азы секретары бодунуң хүлээлгелерин ак сеткилдиг эвес күүседип турар, чок болза бодунуң эргелерин өскээр ажыглап турар деп санаар, Тыва Республиканың Конституция судунуң үштөн эвээш эвес шийткөкчилериниң кириген саналы-биле оларны бодунуң албан-дужаалындан хуусаа бетинде хостаарының дугайында айтырыгны тургузуп болур. Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазын, Даргазының оралакчызын, секретарын албан-дужаалындан хуусаа бетинде хостаар дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткөкчилериниң ниити санының хөй кезиниң чажыт бадылааны-биле шийтпирлээр.

Бир эвес Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазының, Даргазының оралакчызының азы секретарының албан-дужаалы хосталы бээр таварылгада, ажыл хосталы берген хүнден бээр ийи айдан орайтатпайн, бо чүүлдүң доктаатканы чурум-биле чаа сонгулдаларны эрттирер. Бүрүн эргелериниң хуусаазы төне бээрге, айыткан албан-дужаалдыг кижилер боттарының хүлээлгелерин чаа сонгулдалар болгужеге чедир күүседип уламчылаар.

24 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы:

1) Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарының белеткелин удуртур, оларны чыылдырар болгаш оларга даргалаар;

2) Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына чугаалажып көөр ужурлуг айтырылгаларны кириер;

3) Тыва Республиканың Конституция судун күрүне органнары-биле база организациялары, хөй-ниити каттыжышкыннары-биле харылзааларга төлээлээр, Тыва Республиканың Конституция судунуң даандырганы-биле ооң өмүнээзинден медегледер кылыр;

4) Тыва Республиканың Конституция судунуң Секретариатының ниити удуртулгазын боттандырар, Тыва Республиканың Конституция судунуң Секретариатының удуртукчузунга кордакчыны, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституция судунуң Секретариатының дугайында Дүрүмнү болгаш ооң штаттыг расписаниезин Тыва Республиканың Консти-

туция судунга бадылаары-биле кирир;

5) конститусчу бо хоойлу-биле база Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизи-биле дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерни боттандырат.

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы дужаалдарны болгаш айтышкынарны үндүрер.

25 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының хүлээлгелерин түр күүседир

Кажан Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы бодунун хүлээлгелерин күүседип шыдавас байдалдыг апарган бүтү таварылгаларда, оларны Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының оралакчызы түр күүседир.

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының хүлээлгелерин ооң оралакчызы күүседир аргажок апарган таварылгада, дараалаштыр ол хүлээлгелерни түр күүседир Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчизиниң албан-дужаалына эң хөй стажыг шийткешчиге, а стажы демей турда, Тыва Республиканың Конституция судунун харназы талазы-биле эң улуг шийткешчизинге дамчыыр.

26 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының оралакчызы

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының оралакчызы Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының даалгазы-биле ооң чамдык хүлээлгелерин боттандырат, а ол ышкаш Тыва Республиканың Конституция судунун аңаа даасканы бодунун хүлээлгелерин күүседир.

27 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун секретары

Тыва Республиканың Конституция судунун секретары:

1) Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының ажылын удуртур;

2) Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдарын организастыг белеткээрин болгаш эрттирерин хандырат;

3) Тыва Республиканың Конституция судунун хүлээп алгылааны шийтпирлерин чогуур органнарга, организацияларга болгаш кижилерге дыңнадып чедирер база оларның күүселдезиниң дугайында Тыва Республиканың Конституция судунга медээлеп дыңнадыр;

4) Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчилерин медээлер талазы-биле хандыраарын организастаар.

28 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизи

Тыва Республиканың Конституциязына база Конституция бо Хоойлуга үндезилээш, Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизинге: хуралдарга херектерни чугаалажып көөрүнүн ээлчээн тодарадырының чурумун; хуралдарны эрттирериниң болгаш этикеттиң дүрүмнерин; Тыва Республиканың Конституция судунга херек эмгелелиниң онзагай чүүлдерин; Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының ажылдакчыларына негелделерни; Тыва Республиканың Конституция судунун ажыл-чорудулгазының өске-даа иштики айтырыгларын доктаадып тодарадыр.

ИЙГИ КЕЗЭЭ.

Тыва Республиканың Конституция судунга ажыл-чорудулганың ниити дүрүмнери

IV эге. Суд чорудулгазының конститусчу принциптери

29 чүүл. Хамаарышпас болуру

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчилери кымга-даа хамаарышпас болур болгаш боттарының бүрүн эргелерин боттандырат, чүгле Тыва Республиканың Конституциязына база Конституция талазы-биле бо хоойлуну удуртулга болдурар.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчилери бодунун ажыл-чорудулгазына боду хуузуна бодалын чугаалаар болгаш күрүнениң азы хөй-

ниитиниң кандыг-даа органнарын, политиктиг партияларны база шимчээш-киннерни, күрүнениң, хөй-ниитиниң, өске-даа бүдүрүлгелерни, албан черлерин болгаш организацияларны, албан-дужаалдыг кижилерни, күрүне база девискээр тургузулгалары, нацияларны, социал бөлүктөрү канчап-даа төлээлевес.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирлери болгаш өске-даа актылары эрге-хоойлу талазы-биле Тыва Республиканың Конституциязына дүгжүр шийткешчилериниң политиктиг сунду-гуушкуннардан хостуг туружун илередир.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчилери оларның күзел-соруун илередири хостуг болуруна өске салдар чедирерин болдурбас, ындыг байдалдарда шийтпирлерни хүлээп алыр. Олар болза баш бурунгаар өөренип көөрү-биле хүлээп алганы, чок болза Тыва Республиканың Конституция судунга чугаалажып көөр айтырыглар талазы-биле кымдан-даа айтышкынар айтырбас болгаш ону албас-даа уjurлуг.

Тыва Республиканың Конституция судунун ажыл-чорудулгазына кандыг-даа холгаарлаашкыны болдурбас болгаш ынчап барза, хоойлу-биле көрдүнгөн харысалга онаар алаар.

30 чүүл. Шупту демниг болуру

Тыва Республиканың Конституция суду херектерни база айтырыгларны чугаалажып көөрде болгаш ол талазы-биле шийтпирлерни хүлээп алырда, шупту демниг болур. Шийтпирни чүгле судтун хуралына херектерни чугаалажып көөрүнге киришкен ол шийткешчилер хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституция суду шийткешчилериниң конститусчу бо хоойлу-биле доктааткан ниити санының үштүн ийи кезээнден эвээш эвези хуралга олуржуп турда, шийтпирни хүлээп алыр бүрүн эргелиг.

Бар санын тодарадып тура, херекти чугаалажып көөрүнден чайлаткан шийткешчилерни база бүрүн эргелерин түр соксаткан шийткешчилерни санапас.

31 чүүл. Ажык-чарлыг болуру

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдарына херекти ажык байдалга чугаалажып көөр. Хааглыг хуралдарны чүгле Конституция талазы-биле бо хоойлу-биле көрдүнгөн таварылгаларда эрттирер. Ажык база хааглыг-даа хуралдарга хүлээп алдынган шийтпирлерни хөйгө ажык-биле чарлап дыңнадыр.

32 чүүл. Сайгарылганы аас-биле чорудары

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдарына сайгарылганы аас-биле чорудар. Херекти чугаалажып көөрү турар үезинде Тыва Республиканың Конституция суду талаларның тайылбырларын, эксперттерниң болгаш херечилерниң херечилээрин дыңнаар болгаш бар документилерни номчуп, көргүзүп таныштырат.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына шийткешчилерге болгаш талаларга таныжып көөрү-биле берип каан, чок болза ол айтырыг талазы-биле хуралга утказын тайылбырлап каапкан документилерни таныштырбайн барып болур.

33 чүүл. Конституция талазы-биле суд чорудулгазының дылы

Тыва Республиканың Конституция судунга айтырыгны ниити федералдыг күрүне дылы болганда, орус дылга азы Тыва Республиканың күрүне дылы болганда, тыва-даа дылга чугаалажып.

Судту кандыг дылга эрттирип турар болдур, судтун ол дылды билбес киржикчилеринге өске дылга тайылбыр бээр база очулдурукчунун ачы-дузазын ажыглаар эргени хандырат.

34 чүүл. Суд хуралының үзүктөл чок болуру

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралы херек бүрүзүнүн аайы-биле, дыштанырына көрдүнгөн азы чорудушкуннун киржикчилериниң

сайгарылгага оон ыңай белеткенири-биле эргежок чугула, а ол ышкаш хуралды анаа эрттиреринге шаптыктап турар байдалдарны чайладырына эргежок чугула үе дээрден башка, үзүктөл чок уламчылаар уjurлуг.

35 чүүл. Талаларның маргыжып кагжыры болгаш дең эргелии

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына талалар маргыжып кагжырына үндезилээш, бодунун туружун камгалаары-биле дең эргелерни болгаш аргаларны ажыглаар.

V эге. Тыва Республиканың Конституция судунга хомудалдарны кирири

36 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунга херектерни чугаалажып көөрүнүн чылдагааннары болгаш үндезиннери

Тыва Республиканың Конституция судунга херекти чугаалажып көөрүнүн чылдагааны болза Конституция талазы-биле бо хоойлунун негелделеринге дүгжүп турар негелде, дилег азы хомудал хевирлиг кылдыр Тыва Республиканың Конституция судунга кириген чагаа-бижик болур.

Херекти чугаалажып көөрүнге үндезин болза:

а) Тыва Республиканың Конституция талазы-биле хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары, Тыва Республиканың керээлери болгаш дугуржулгалары, эрге-хоойлу талазы-биле өске-даа актылары Тыва Республиканың Конституциязына дүгжүр бе дээр дугайында илерээн тодаргай эвес чорук;

б) Тыва Республиканың Конституциязының чүүлдерин билип турарында илерээн тодаргай эвес чүүл болур.

37 чүүл. Хомудал-бижикке ниити негелделер

Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал-бижикти бижимел-биле чорудар болгаш төлээлеткен бүрүн эргелиг кижиге (бүрүн эргелиг төлээлеткен улус) ат салыр.

Хомудал-бижикке:

1) хомудал-бижикти чорудуп турар орган кылдыр Тыва Республиканың Конституция судун;

2) хомудал кириген кижиниң адын (хамаатының хомудалына – фамилиязын, адын, адазының адын); адресин болгаш хомудал кириген кижиниң дугайында өске-даа медээлерни;

3) кажан төлээлекчи эргени албан-дужаалының аайы-биле боттандырып турар таварылгалардан аңгыда, билдиришкени эезиниң төлээлекчизиниң база ооң бүрүн эргелериниң дугайында эргежок чугула сан-медээлерни;

4) хынаар уjurлуг актыны үндүргөн, чок болза бүрүн эрге дугайында чаргыга киржип турар күрүне органының адын болгаш адресин;

5) Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал-бижик кириер эргени берип турар Тыва Республиканың Конституциязының база конститусчу бо хоойлунун нормаларын;

6) хынаар уjurлуг актыларның дугайында, Тыва Республиканың Конституциязының тайылбырлаар уjurлуг дүрүмүнүн дугайында парлаан чүүлдүн тода адын, дугарын, хүлээп алганының хүнүн, айын, чылын, үнгөн дөзүн база өске-даа сан-медээлерни;

7) Тыва Республиканың Конституция судунга кирген хомудал-бижикти чугаалажып көөрү-биле конститусчу бо хоойлуда айтыкан тодаргай үндезиннерни;

8) хомудакчының салган айтырыгының талазы-биле ооң туружун база Тыва Республиканың Конституциязының чогуур нормаларын айтып тургаш, ону эрге-хоойлу езугаар үндезилээнин;

9) Тыва Республиканың Конституция судунга негелде, дилег, хомудал-биле холбаштыр кириген негелдени;

10) хомудалга кошкан документилерниң даңызын айтыкан болур.

38 чүүл. Хомудал-бижикке кожар документилер

Тыва Республиканың Конституция судунга кириер хомудал-бижикке:

1) хынаар уjurлуг эрге-хоойлу талазы-биле актының сөзүглелин азы Тыва Республиканың Конституциязының тайылбырлаар уjurлуг дүрүмүн;

2) кажан төлээлекчини албан-дужаал аайы-биле томуйлап турар таварылгалардан аңгыда, бүзүредилгени төлээлекчинин бүрүн эргелерин бадыткап турар азы өске-даа документини, а ол ышкаш төлээлекчи кылдыр Тыва Республиканың Конституция судунга чүве чугаалаар кижиниң эргезин бадыткап турар документилериниң хоолгаларын;

3) күрүне каайлызын төлөөн дугайында документини кожар.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына келдирер дээн херечилерниң база эксперттерниң даңызын, а ол ышкаш өске-даа документилерни болгаш материалдарны беш-беш экземпляр хоолгалыг кылдыр Тыва Республиканың Конституция судунга кирип бээр.

39 чүүл. Күрүне каайлызы

Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал-бижикти күрүне каайлызының дугайында федералдыг хоойлужулга-биле дүүштүр тыртып алыр күрүне каайлызы-биле төлээр.

Тыва Республиканың Конституция суду бодунун шийтпир-биле хамаатыларны күрүне каайлызындан хостап азы ооң хемчээлин эвээжедип болур.

Бир эвес кириген хомудал-бижикти чугаалажып көөр кылдыр хүлээп албаан таварылгаларда, күрүне каайлызын дедир эгидер.

VI эге. Хомудал-бижиктерни баш бурунгаар чугаалажып көөрү

40 чүүл. Хомудал-бижиктерни Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының чугаалажып көөрү

Тыва Республиканың Конституция судунга кээп турар хомудал-бижиктерни ыяп-ла бүрүткээр.

Бир эвес хомудал-бижик:

1) Тыва Республиканың Конституция судунга илдең-не хамаарышпас;

2) хевир-янзызының аайы-биле Конституция бо хоойлунун негелделеринге дүүшпес;

3) хамаарышпас органдан азы кижиден кирген;

4) бир эвес Конституция талазы-биле хоойлу-биле өске чүүл доктаатпаан болза, күрүне каайлызын төлөөн таварылгаларда, хомудакчының кириген бижиге Конституция талазы-биле бо хоойлунун негелделеринге дүүшпезиниң дугайында ооң дилээн алган хүнүнден бээр он хонук дургузунда Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты аңаа дыңнадыр.

Хомудакчы бо айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың Конституция суду шийтпирни хүлээп алырын негээр эргелиг.

Бо чүүлдүн ийиги кезээниң 2-ги база 4-кү пунктуларында айтылган четпестерни чайлатканының соонда, хомудакчы бодунун хомудал-бижигин Тыва Республиканың Конституция судунга база катап чорудар эргелиг.

Бир эвес хомудал-бижик Тыва Республиканың Конституция судунга илдең-не хамаарышпас болган таварылгада, Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты билдиришкени эезиниң чөпшээрээни-биле ында салган айтырыгларны шийтпирлээр эргелиг күрүне органнырине азы организацияларже ону чорудуп болур.

41 чүүл. Хомудал-бижикти Тыва Республиканың Конституция судунун шийткешчилериниң баш удур өөренип көөрү

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы Тыва Республиканың Конституция судунун доктаатканы чурум езугаар ол хомудалды бүрүткөөн хүнүнден бээр 14 хонуктан орай эвесе дооскан турар уjurлуг кылдыр, ук хомудалды баш бурунгаар өөренип көөрү-биле чаңгыс азы элээн каш шийткешчиге дагзыр.

Хомудалды шийткелчи (шийткелчилер) баш бурунгаар өөренип көөрү Тыва Республиканың Конституция судунга чорудулганың ыяап-ла албан чадазы болур.

Хомудалды баш бурунгаар өөренип көргениниң түннелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунга чорудулганың ыяап-ла албан чадазы болур.

Хомудалды баш бурунгаар өөренип көргениниң түннелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчизиниң (шийткелчилериниң) түннелин Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына илеткээр.

42 чүүл. Хомудал-бижикти чугаалажып көөрү-биле хүлээп алыры

Хомудал-бижикти чугаалажып көөрү-биле хүлээп алыр дугайында айтырыг талазы-биле шийтпирни ол хомудалды шийткелчи (шийткелчилер) баш бурунгаар өөренип көөрү доозулган үезинден бээр 14 хонуктан орай эвесе Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституция судунун хүлээп алганы шийтпириниң дугайында талаларга дыңнадыр.

Соңгаарладып болбас ужурлуг таварылгаларда маргыжып турар актының күжүн Тыва Республиканың Конституция суду херекти чугаалажып көөрү доозулгужеге чедир түр соксадыр дугайында саналды Тыва Республиканың Конституция суду хамаарышкан органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге кирип болур.

43 чүүл. Хомудалды чугаалажып көөрү кылдыр хүлээп алырындан ойталаары

Хомудалды Тыва Республиканың Конституция суду, бир эвес:

- 1) хомудалда салган айтырыгны чугаалажып көөрү Тыва Республиканың Конституция судунга хамаарышпас;
- 2) Конституция талазы-биле бо хоойлунун негелделери-биле дүүштүр ук хомудалды чөпшээрэвезен болза;
- 3) хомудалга хамаарыштыр Тыва Республиканың Конституция суду бодунун күжү хевээр арткан доктаалды мурнунда хүлээп алган турар таварылгаларда, хомудалды чугаалажып көөрү кылдыр хүлээп алырындан ойталаар дугайында шийтпирни Тыва Республиканың Конституция суду хүлээп алыр.

Бир эвес ооң Конституцияга дүгжүр, дүүшпезин маргыжып турар актыны Тыва Республиканың Конституция судунун эгелээни херекти чугаалажып эгелээринге чедир азы чугаалажып көөрү турар үеде солуп каапкан азы күш чок апарган таварылгада, кажан ол актының күжү-биле хамаатыларның конституция эргелери болгаш хостуг чоруу хажыттынган таварылгалардан ангыда, ону чугаалажып көөрүн соксадып кааптып болур.

44 чүүл. Хомудалды дедир эгидип алыры

Тыва Республиканың Конституция судунга кирген хомудалды Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына херекти чугаалажып эгелээринге чедир хомудакчы ону дедир ап болур. Хомудалды дедир ап алган таварылгада, ол херек талазы-биле чугаалажып көөрүн соксадыр.

VII эге. Тыва Республиканың Конституция судунга херектерни чугаалажып көөрүнүн ниити чорудулга дүрүмү

45 чүүл. Хуралдарны чыылдырары

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдарын Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы чыылдырар.

46 чүүл. Херектерни сайгарып дыңнаары-биле кирири

Тыва Республиканың Конституция судунга сайгарып дыңнаары-биле херектерни кирир дугайында Тыва Республиканың Конституция суду хомудалдарны чугаалажып көөрү кылдыр шийтпирни хүлээп алганының соонда, 14 хонуктан орай эвесе суд бодунун хуралына хүлээп

алыр. Херектерни чугаалажып көөрүнүн ээлчээн шийтпирге айтыр.

47 чүүл. Херектерни каткаш көөрү

Херек бүрүзүн чугаалажып көөрү, тускай хуралдың айтырыгын тургузар, Тыва Республиканың Конституция суду чаңгыс ол-ла айтырыгга хамааржыр хомудалдар талазы-биле херектерни чаңгыс чорудулгага каттыштырып болур.

48 чүүл. Херекти дыңнаары-биле белеткээри

Херекти дыңнаары-биле белеткээрде, а ол ышкаш хуралга материалдарны тайылбырлап дыңнадыры-биле Тыва Республиканың Конституция суду чаңгыс азы элээн каш шийткелчилерни- илеткелчилерни томуйлаар.

Хомудалды өөренип көөрү база херекти дыңнаары-биле белеткеп турар үезинде шийткелчи-илеткелчи Тыва Республиканың Конституция судунун бүрүн эргелери-биле дүүштүр эргежок чугула документилерни болгаш өске-даа материалдарны негээр, хыналдаларны, шинчилелдерни, экспертизаларны чорударын дагызы, специалистерниң сүмелерин ажыглаар, негелделерни чоруткулаар. Шийткелчи-илеткелчи база хуралга даргалакчы хуралга чалаар болгаш келдиртир ужурлуг улустун бөлүүн тодардыр, хуралдың болур чериниң болгаш үезиниң дугайында дыңнадыр, а ол ышкаш чорудушкунун киржикчилеринге эргежок чугула материалдарны чорударының дугайында айтышкынарны бээр.

49 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун негелделери

Нормативтиг болгаш хоойлу-дүрүмнүн өске-даа актыларының, документилерниң база оларның хоолгаларының, сан-медээлерниң болгаш өске-даа материалдарның сөзүглелдерин бээриниң дугайында; документилерни база нормативтиг актыларның сөзүглелдерин шынзыдып бээр дугайында; хыналдаларны, шинчилелдерни, экспертизаларны чорудар дугайында; тодаргай байдалдарны тургузар дугайында; тускай эртемниглерни кириштирер дугайында; чугаалажып көөрү турар херектер талазы-биле тайылбырларны, сүмелерни бээр дугайында болгаш профессионал санал-бодалдарны тайылбырлап айтырар дугайында Тыва Республиканың Конституция судунун негелделери оларны адрестеп чорутканы бүгү-ле органнарга, организацияларга болгаш улуска ыяап-ла албан болур. Тыва Республиканың Конституция судунун негелделерин ыяап-ла чугаалажып көргөн турар болгаш оларны чугаалажып көргениниң түннелдериниң харызын Тыва Республиканың Конституция судунче, бир эвес Тыва Республиканың Конституция суду оон өске хуусааны айытпаан болза, ол негелделерни алган хүнүнден бээр бир ай дургузунда чорудуп берген турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Конституция судунун негелделерин күрүне органнарының база организацияларының күүседире-биле холбашкан чарыгдалдарны ол органнар болгаш организациялар үндүрер. Өске организацияларның болгаш кижилерниң чарыгдалдарын Тыва Республиканың Чазааның доктаатканы чурум езугаар Тыва Республиканың республика бюджетинден төлөп бээр.

Тыва Республиканың Конституция судунун негелделерин чугаалажып көөрүнден ойталаарга, чок болза күүседиринден былдаарга азы чугаалажып көөрүнүн, чок болза күүседириниң хуусааларын үрээрге, күүсетпеске азы болур-чогууру-биле күүсетпеске, а ол ышкаш ону кара өжегээр будулдурарга, Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан харысалгага онаажыр.

50 чүүл. Материалдарны тарадыры. Хурал дугайын чарлап дыңнадыры

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралының дугайында дыңнадышкыны, хомудалдарның болгаш оларга кирген харыларның хоолгаларын, хынап турар актыларның хоолгаларын, а эрге-

жок чугула апарганда, өске-даа документилерни хуралдың эгелээринге чедир он хонуктан орайтапайн, шийткелчилерге болгаш судтуң болур хуралының киржикчилеринге чорудуп бээр. Ынчаарга хомудалга харыларны, бир эвес олар хуралдың эгелээринге чедир ийи неделядан орай эвесе кирген болза, чүгле ол таварылгада айыткан хуусаада чорудар.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдарының дугайында чарлалдарны хамаатыларның ээлеп турары бажың-балгаттарының оларга эпиг черлеринге аскалар, а ол ышкаш массалыг информация чепсектеринге парлап чарлаар.

51 чүүл. Суд чорудулгазының киржикчилери

Маргыштыг талаларны, оларның төлээлерин, херечилерни, эксперттерни, очулдурукчуларны Тыва Республиканың Конституция судунун чорудулгазының киржикчилери деп санаар.

52 чүүл. Талалакчылар болгаш оларның төлээлери

Конституцияга хамааржыр айтырыгларны судка чугаалажырда талалакчылар:

- 1) билдиргеннер – Тыва Республиканың Конституция судунга хомудал кириген органнар болгаш кижилер;
- 2) Конституцияга дүгжүр, дүүшпезин хынаар ужурлуг актыларны үндүргөн, чок болза ат салган органнар азы албан-дужаалдыг кижилер болур.

Албан-дужаал аайы-биле: Тыва Республиканың Конституция судунга хомудалга ат салган органның удуртукчузу, маргыжып турары актыны үндүргөн азы бүрүн эрге дугайында чаргыга кирип турар органның удуртукчузу, чаргыга кирип турар актыга ат салган албан-дужаалдыг кижиге, негелде киригеннерниң аразындан Тыва Республиканың Улуг Хуралының кайы-даа депутаты талалакчыларның төлээлери бооп болур. Оон ангыда болчүкчулар азы бүрүн эргелерин чогуур документилер-биле бадыткап турар, юридиктиг мергежили-биле чогуур эртем-билигги кижилер талаларның төлээлери бооп болур. Тала бүрүзү үштен хөй эвес төлээлерлиг бооп болур.

Талалакчылар суд чорудулгазынга демей эргелиг болур. Талалар болгаш оларның төлээлери херектиң материалдары-биле таныжар, херектиң талазы-биле бодунун туружун тайылбырлаар, чорудулганың өске-даа киржикчилеринге айтырыгларны салыр, делеглерни, оон иштинде шийткелчини хүлээп албас дугайында меделел кылыр эргелиг. Тала улус херектиң материалдарына кожуп каар ужурлуг бижимел харыларны хомудалга хамаарыштыр кирип, өске таланың харыларны-биле таньжып болур эргелиг.

Талалар азы оларның төлээлери Тыва Республиканың Конституция судунун келдиришкени-биле кээр, тайылбыр бээр база айтырыгларга харылаар ужурлуг. Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына таланың азы оң төлээзиниң келбейн баары, кажан тала херекти оң киржилгези-биле чугаалажып көөрүнүн дугайында дилеп турар болгаш бодунун кээп шыдавазының чөптүг чылдааганын бадыткап турар таварылгалардан ангыда, херекти чугаалажып көөрүнге шактык болбас.

53 чүүл. Ажык хуралдар

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдары, Конституция талазы-биле бо хоойлу-биле база федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүнгөн таварылгалардан ангыда, ажы-биле эртер. Аңаа келгеннер хуралдың эртип турарын боттарының олуруп турар черлеринден демдегеп, бижип алыр эргелиг. Ынчаарга хуралды кинога база чурукка тырттырарын, видео-бижилгезин, радиога база телевидениеге дорт дамчыдарын Тыва Республиканың Конституция суду чөпшээрээр.

Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы Тыва Республиканың Конституция талазы-биле судунун чөпшээрели-биле Тыва Республиканың Конституция судунун хуралына олуржуп ту-

рларның айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле хуралга олуржур күзелдиг кижилерни, ал-бодун бадыткап турар документилерни кириштир хынаар дугайында, а ол ышкаш залче эккеп турар чүүлдерин хынап көөрүнүн база ал-бодун хынап көөрү дугайында айтышкыны берип болур.

Хуралдың залында олуржуп турарлар Тыва Республиканың Конституция судунга база аңаа хүлээп алдынган дүрүмнерге болгаш чурумнарга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болур; хуралдың корум-чурумун сагыыр дугайында даргалакчының айтышкынарның чагыртыр хүлээлгелиг. Хуралга корум-чурумну үрээр азы даргалакчыны хоойлу езугаар айтышкының чагыртпас кижини сагындырганының соонда, залдан үндүрүп болур. Бир эвес залда улус хуралдың анаа эртеринге шактыктап, корум-чурум үрээр таварылгада, баштай сагындырганының соонда, даргалакчы кижиге Тыва Республиканың Конституция судунун чөпшээрээни езугаар оларны залдан үндүрүп болур.

Тыва Республиканың Конституция суду хуралга корум-чурум үрээр азы даргалакчының хоойлу езугаар айтышкынарның чагыртпас кижиге күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле дүүштүр административтиг хемчег онаап болур.

54 чүүл. Хаагыг хурал

Тыва Республиканың Конституция суду, кажан ол чорук хоойлу езугаар камгалап турар чажытты камгалаарыңа, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарыңа, хөй-ниитиниң мөзү-байдалын камгалаарыңа эргежок чугула апарган таварылгаларда, хаагыг хуралды эртирип болур.

Хаагыг хуралга Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчилери, талалар болгаш оларның төлээлери олуржур. Судтун өске киржикчилериниң база хуралдың анаа эртерин шуут хандырар ужурлуг Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының ажылдакчыларының олуржуп болурун шийткелчилер-биле дугуржуп тургаш, даргалакчы тодардыр.

Хаагыг хуралдарга херектерни Конституцияга хамааржыр суд чорудулгазының ниити дүрүмнерин сагып тургаш, чугаалажып көөр.

55 чүүл. Херектерни чугаалажып көөрүңге киржиринден шийткелчини хостаары

Херекти чугаалажып көөрүнден Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчизин, бир эвес:

- 1) шийткелчи бодунун албан-дужаал байдалының аайы-биле чугаалажып көргениниң херээ актыны хүлээп алырыңа мурнунда киришкен;
- 2) талаларның төлээлери-биле шийткелчи төрөл азы ашак-кадай болуп турары-биле холбаштыр херекти шийтпирлеп көөрүңге шийткелчиниң шын, чөптүг болуру чигинчиг апарганда, херекти чугаалажып көөрүңге киржиринден ону хостаар.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчизи бо чүүлдүн бирги кезээнде айыткан байдалдар бар турда, херекти дыңнап эгелээринге чедир боду ойталаарын меделээр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткелчизин херекке киржиринден хостаар дугайында айтырыгны ону дыңнаанының соонда, олуржуп турар шийткелчилерниң хөй кезиниң бадылап хүлээп алыры, Тыва Республиканың Конституция судунун ужур-чөвүн айыткан шийтпире-биле хостаар.

56 чүүл. Хуралды эрттирериниң корум-чуруму

Даргалакчы кижиге хуралдың эгелээр ужурлуг үезинде келир улустун саны четчиринге бүзүрөп көргөш, Тыва Республиканың Конституция судунун хуралын ажыдар болгаш кандыг херекти чугаалажырын дыңнадыр.

Даргалакчы кижиге судтун киржикчилериниң келгенине бүзүрөп көргөш,

талаларның төлээлеринин бүрүн эргелерин хынаар. Судтуң киржикчилеринден кайы-бирээзинин келбээни азы кайы-бир таланың төлээзинде болур-чогуур езу-биле айыткан бүрүн эргелери чок таварылгаларда, херекти чугаалажып көөр арга бар-чогуунуң дугайында даргалакчы кижжи айтырыгны тургузар. Бир эвес Тыва Республиканың Конституция суду херекти чугаалажып көөрү болдунмас деп санаан таварылгада, хуралды сонгаарладыр.

Даргалакчы кижжи талаларга болгаш талаларның төлээлеринге оларның эргелерин, хүлээлгелерин, а судтуң өске киржикчилеринге оларның эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харысалгазын тайылбырлап бээр.

57 чүүл. Хуралга даргалаар кижжи

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралында даргалап олурар кижжи сайгарылганың доктааттыг чурумун, ооң бүрүн болгаш бүгү талалыг болурун, ооң чорудуун база түннелдерин демдег-леп айтырып хандырыгына эргежок чугула хемчеглерни албышаан, хуралды удуртур; чугаалажып турар херекке хамаарышпас бүгү-ле чүүлдерни сайгарылгандан чайладыр; шийткчекчилерге болгаш судтуң киржикчилеринге сөс бээр; бир эвес судтуң киржикчилеринин чугаалары сайгарып турар айтырыгга хамаарышпас болза, оларның чугааларын ара соксадыр, олар чүве чугаалаарының чурумун туразы-биле үрөп, даргалакчы кижжинин негелделерин ийи катап күүсетпээнде, каржы-донгун азы дорамчылаан сөстөрни ажыглаан, хоойлу езугаар хоруглуг бодал база кыйгылар салганда, оларның чүве чугаалаар эргезин казыыр.

Даргалакчы кижжинин айтырышкынарның болгаш аажызынга суд чорудулгазының киржикчилеринин кайы-бирээзинин дадагалзалдарын хуралдың протоколунга бижип каар. Даргалакчы кижжинин айтырышкынарның база аажыларын кайы-бир таланың азы шийткчекчилеринин кайы-бирээзинин саналы-биле Тыва Республиканың Конституция суду ол-ла хуралга катап эде көрүп, чугаалажып болур.

58 чүүл. Протоколду тургузары

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралының протоколун Тыва Республиканың Конституция судунуң Регламентизи-биле доктаадып айтыр негелделер езугаар тургузар.

Протоколдуң бүрүн долу болгаш бьяк болурун хандыраы-биле хуралдың стенограмманын тургузуп болур.

Хуралдың протоколунга Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазы биле секретары ат салыр.

Талалар Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралының протоколу база стенограммасы-биле, тырттырган кинозу болгаш фото-чуруктары-биле таныжар болгаш оларга боттарының эскериглерин кириер эргелиг. Суд чорудулгазының өске киржикчилери Тыва Республиканың Конституция судунуң чөпшээрели-биле ол протоколу база стенограмма-биле таныжып болур.

Хуралдың протоколунга азы стенограмманын эскериглерин эргежок чугула таварылгада, эскериг кылган кижжилерниң киржилгези-биле хуралга даргалаан кижжи биле шийткчекчи-илеткелчи кады чугаалажып көөр. Хуралдың протоколунга база стенограмманын эскериглери, а ол ышкаш оларның ылаптыын шынзытканының дугайында азы оларны хүлээс дугайында шийтпирни протоколга база стенограммага кожуп каар.

59 чүүл. Айтырыгларны өөренип көөрүнүң чуруму

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралында чугаалажып херектин алыс ужурун шинчилеп көөрү ону чугаалажып көөрүнүң чылдагааннарының база үндезиннеринин, айтырыгның алыс ужурун, бар материалдарның утказының болгаш херекти чугаалажып көөрүн белеткээр талазы-биле алган хемчеглерниң дугайында шийткчекчи-илеткелчинин дыңнадындан эгелээр. Шийткчекчи-илеткелчини Тыва Республиканың Конституция судунуң өске шийткчекчилери айтырыгларны салып болур.

Шийткчекчи-илеткелчинин чугаазы доостурга, Тыва Республиканың Конститу-

ция суду талаларның санал-оналдарын дыңнаар болгаш ук херектин айтырыгларын шинчилеп көөр чурумунуң дугайында шийтпирни хүлээп алыр. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирни-биле доктааткан чурумну чүгле Тыва Республиканың Конституция судунуң бодун өскерттип болур. Херекти чугаалажып көөрү турда, айтырыгларны шинчилээринин чурумунуң талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчилеринин саналдарын Тыва Республиканың Конституция суду сонгаарлатпайн, дораан чугаалажып.

60 чүүл. Хуралды сонгаарладыр

Бир эвес Тыва Республиканың Конституция суду айтырыгны чедир белеткеез, немей өөренип көөрү херек апарган, келири албан деп санаан кайы-бир таланың, херечинин азы эксперттин келбээнинин ужурунда, а ол ышкаш эргежок чугула материалдарны кирип эккелбээнинден айтырыгны ол хуралга шийтпирлээри болдунмас деп санаан таварылгада, херекти чугаалажырын сонгаарладып каап болур. Бо таварылгада Тыва Республиканың Конституция суду судтуң хуралын шилчиткен ай, хүннү доктаадып айтыр. Чугаалажып көөр херек талазы-биле сонгаарлаткан хурал катап азы ону сонгаарлаткан үезинде дораан-на эгелээр.

61 чүүл. Талаларның тайылбырлары

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирни езугаар доктааткан чурум-биле дүүштүр хуралга даргалап олурар кижжи чугаалажып көөрү турар айтырыгларның алыс ужурун талазы-биле тайылбырларын бээринин база бодунуң туружун бадыткаары-биле эрге-хоойлу талазы-биле үндезиннерни айтырын талаларга саналдаар. Кажан талаларның туружун ооң элээн каш төлээлери камгалап турар таварылгада, оларның чүве чугаалаарының дес-дараалашкаан болгаш хемчээлин ук тала тодарадыр.

Талалар болгаш оларның төлээлери Тыва Республиканың Конституция судунга боттарының чугааларын политиктиг медеглелдерге база угуулгаларга ажыглаар эргези чок болгаш күрүне органнарының, хөй-ниити каттыжышкынарның, судтуң киржикчилеринин, албан-дужаалдыг кижжилеринин база хамаатыларның адынга дорамчылап чүве чугаалаарын болдурбас ужурулуг.

Таланың тайылбырын Тыва Республиканың Конституция суду бүрүн хемчээли-биле дыңнаар.

Таланың тайылбырының соонда аңаа Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчилери база өске тала, а Тыва Республиканың Конституция судунуң чөпшээрели-биле — оон аңгыда эксперттер база айтырыгларны салып болур.

62 чүүл. Эксперттин түннели

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралында чугаалажып турар херекке хамааржыр айтырыглар талазы-биле тускай билиглерлиг кижжини эксперт кылдыр келдиртип болур. Эксперттин түннел бээр ужурулуг айтырыгларын шийткчекчи-илеткелчи, чок болза Тыва Республиканың Конституция суду тодарадыр.

Эксперт кижжи чүве чугаалаарының мурнунда илдең-не меге түннелдер бергени дээш харысалгалыг болурун дугайында аңаа сагындырар.

Эксперт кижжи Тыва Республиканың Конституция судунуң чөпшээрели-биле херектин материалдары-биле таныжар, талаларга база херечилерге айтырыгларны салыр, а ол ышкаш аңаа немелде материалдарны бээринин дугайында дилегни кириер эргелиг.

Үндүрген түннелин таныштырганының соонда, эксперт кижжи Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчилеринин база талаларның немелде айтырыгларына харыылаар хүлээлгелиг.

63 чүүл. Херечилернин тайылбыр чугаалары

Тодарадып илередирин Тыва Республиканың Конституция судунуң эргезинге

хамаарыштырган, херек кырында байдалдарны өөренип көөрү эргежок чугула апарганда, ыңдыг байдалдар дугайында медезелерлиг азы материалдыг улусту херечилер кылдыр хуралга келдиртип болур.

Херечи кижинин тайылбыр чугаазын дыңнаарының бетинде, илдең-не меге чүве чугаалаар болза, харысалгазының дугайында ону сагындырар.

Херечи кижжи чугаалажып турар херектин алыс ужурунга хамаарышкан, ооң бодунга билдингир байдалдарны Тыва Республиканың Конституция судунга дыңнадыр болгаш Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчилеринин база талаларның немелде айтырыгларына харыылаар хүлээлгелиг. Эргежок чугула апарган таварылгаларда, ол бижимел демдеглелдерни, а ол ышкаш документилерни болгаш өске-даа материалдарны ажыглап болур.

64 чүүл. Документилерни шинчилеп, өөренип көөрү

Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралында шийткчекчилернин саналы-биле азы талаларның дилээ-биле документилерни чарлап номчуп болур. Ылап шынны чигзинчиг документилерни чарлаас, көргүспес.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шинчилеп, өөренип көргени документилерни, Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирни-биле херектин материалдарына чүгле бодун азы шынзыткан хоолгаларын кожар.

65 чүүл. Талаларның түннел чугаалары

Судтуң херекти шинчилеп, өөренип көөрү доостурга, талаларның түннел чугааларын дыңнаар. Тыва Республиканың Конституция суду талаларның дилээ-биле түннел чугааларына белеткенири-биле оларга үени берип болур.

Талалар боттарының түннел чугааларына Тыва Республиканың Конституция судунуң өөренип шинчилевээни документилерни база байдалдарны айтып, сылдаглаар эргези чок.

66 чүүл. Херекти чугаалажып көөрүн катап эгелээри

Бир эвес талаларның түннел чугааларының соонда Тыва Республиканың Конституция суду херекти шийтпирлээринге чугула ужурулуг немелде байдалдарны тодарадыры азы чаа байдалдарны өөренип көөрү эргежок чугула деп санаар болза, айтырыгны чугаалажып көөрүн катап эгелээр дугайында шийтпирни суд хүлээп алыр.

Херекти немей шинчилеп, өөренип көргенин соонда, талалар чүгле чаа байдалдар болгаш бадыткалдар-биле холбаштыр катап түннел чүве чугаалаар эргелиг.

67 чүүл. Херек талазы-биле айтырыгны соксадыры

Бир эвес хурал үезинде хомудалды чугаалажып көөр кылдыр хүлээп алырындан ойталаар үндезин туруп келген азы Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаарын саналдап турары хоойлу-биле, нормативтиг өске-даа акт-биле азы Тыва Республиканың дугуржулгалары-биле шийтпирлээр айтырыг Тыва Республиканың Конституция судунга шийтпирлетинмээн азы бодунуң характеринин болгаш ужуру-дузазының аайы-биле конститусчу айтырыгга хамаарышпас деп доктааткан таварылгаларда, Тыва Республиканың Конституция суду ону чугаалажып көөрүн соксадыр.

68 чүүл. Херекти дыңнаарын доозары

Тыва Республиканың Конституция суду херектин айтырыгларын шинчилеп, өөренип көөрү доозулган деп санаанда, херекти дыңнаары доозулган дугайында хуралга даргалакчы кижжи чарлаар.

69 чүүл. Түннел шийтпирни хүлээп алыры-биле шийткчекчилерин чөвүлел хуралы

Тыва Республиканың Конституция суду чугаалажып турар херектин талазы-биле түннел шийтпирни хаагыг чөвүлел

хуралга хүлээп алыр.

Чөвүлел хуралга чүгле ол херекти чугаалажып көөрү турар шийткчекчилер олуржур. Оларның чөвүлелик сүмележип өрээлинге Тыва Республиканың Конституция судунуң протоколдарын бижиир болгаш хуралдың анаа өйүндө эртерин хандыраар ажылдакчылары олуржуп болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчизи чөвүлел хурал болуп турда, чугаалажып көөрү турар айтырыгларның талазы-биле бодунуң туружун хостуг чугаалаар болгаш боттарының туружун тодарадыры-биле өске шийткчекчилерни дилеп болур эргелиг.

Чөвүлел хуралдың протоколунга бадыладыры-биле тургускан айтырыгларны база бадылаашкының түннелдерин ыялап-ла айтып бижиир. Олурушкан бүгү-ле шийткчекчилер протоколга ат салыр болгаш ону чарлап дыңнатпас.

Чажыт чөвүлел хуралга олурушкан шийткчекчилер болгаш өске-даа улус маргъжып чугаалаашкының утказын база бадылаашкының түннелдерин чарлаар эргези чок.

VIII эге. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирлери

70 чүүл. Шийтпирлерни хевирлери

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралында хүлээп алыр.

Конституция талазы-биле бо хоойлунуң 3-кү чүүлүнүң бирги кезээнде санап айыткан кайы-даа айтырыгларның алыс ужурун талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң түннел шийтпирин доктаал деп адаар. Доктаалдарны Тыва Республиканың өмүнээзинден хүлээп алыр.

Конституция талазы-биле суд чорудулгазын боттандырып турар үеде Тыва Республиканың Конституция судунуң өске бүгү шийтпирлерин тодарааткан доктаал деп адаар Тыва Республиканың Конституция судунуң хуралдарына оон аңгыда ооң ажыл-чорудулгазын организаастаар айтырыглар талазы-биле шийтпирлерни база хүлээп алыр.

71 чүүл. Шийтпирни хүлээп алыры

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин шийткчекчилеринин бодалын айтырар арга-биле ажык бадылаашкы-биле хүлээп алыр. Даргалакчы кижжи кандыг-даа таварылгада эң сөөлүндө бадылаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин, бир эвес Конституция талазы-биле бо хоойлу-биле оон өске чүүл көрдүмээн болза, бадылаашкына киришкен шийткчекчилеринин хөй кезии ол дээш бадылаан турда, хүлээп алдынган деп санаар.

Бир эвес Тыва Республиканың нормативтиг актызының керээлеринин азы дугуржулгаларының Конституцияга дүгжүрүн хынаар дугайында херек талазы-биле шийтпирни хүлээп ап турда, бадылаашкынар дең болган таварылгаларда, маргъжып чугаалажып турар актының Конституцияга тааржыр болганы ол деп шийтпирни хүлээп алган деп санаар. Бүрүн эрге дугайында маргылдаалар талазы-биле шийтпирни бүгү-ле таварылгаларда бадылаашкынарның хөй кезии-биле хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституциязын тайылбырлаар дугайында шийтпирни шийткчекчилеринин ниити санының хөй кезинин бадылаашкыны-биле хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткчекчизи бадылап турар үеде дадагалзаар азы бадылаарындан ойталаар эргези чок.

72 чүүл. Шийтпирлерге турар ужурулуг негелделер

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирлери Тыва Республиканың Конституция судунуң шинчилеп, өөренип көргени материалдарга үндезилеттинер ужурулуг.

Тыва Республиканың Конституция суду

чугаалажып көрүп турар актының дорт утказы кылдыр база аңаа албан болгаш өске-даа тайылбыр азы эрге-хоойлуну ажыглаарының тургустунган практика-зының аңаа берип турары утказы-даа кылдыр үнөлөп көрбүшөөн, а ол ышкаш эрге-хоойлу актыларында ооң туржун барымдаалааш, херек талазы-биле шийтпирни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Конституция суду чүгле хомудалда айыткан чүүлдүң талазы-биле база чүгле актының сезиглиг кезеңге азы Конституцияга хамааржыр, таарышпазын хомудалында чигзинип турар органның эргезинге хамаарыштыр доктаалды хүлээп алыр болгаш түннелди бээр. Тыва Республиканың Конституция суду шийтпирлерни хүлээп алырда, хомудалда айыткан үндезиннер болгаш барымдаалаар-биле холбашпас.

Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалдарын болгаш түннелдерин оларны хүлээп алганының чылдагаан-нарын ыяап-ла айтып тургаш, аңгы доку-ментилер кылдыр парлап үндүрер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирлерин, бир эвес бо хоойлу-биле Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпир-биле оон өске чүүл көрдүмзөөн болза, хуралга чарлап дың-надыр болгаш протоколга кири бижир.

73 чүүл. Шийтпирни бижип белет-кээри

Тыва Республиканың Конституция судунуң аңгы документ хевирлиг бижип белеткээр шийтпиринге чугаалажып көрүп турар айтырыгның характеринден хамаарыштыр дараазында медээлерни:

1) шийтпирниң адын, ону хүлээп алган хүнүн, айын, чылын база хүлээп алган черин;

2) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин хүлээп алган персоналдыг составын;

3) талаларның дугайында эргежок чугула сан-медээлерни;

4) чугаалажып көрүп турар айтырыг-ның адын, ону чугаалажып көөрүнүң чылдагааннарын болгаш үндезиннерин;

5) Тыва Республиканың Конституция суду ол айтырыгны чугаалажып көөр эргелиг Тыва Республиканың Конституциязының болгаш Конституция талазы-биле хоойлунуң нормаларын;

6) билдиришкениге кирип турар негелделерни;

7) Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаатканы, херек кырында база өске-даа байдалдарны;

8) шийтпирни хүлээп ап турда, Тыва Республиканың Конституция судунуң удуртулга болдурган, Тыва Республиканың Конституциязының болгаш Конституция талазы-биле бо хоойлунуң норма-ларын;

9) Тыва Республиканың Конституция судунуң хүлээп алганы шийтпиринге ажыктыг барымдааларны, а ол ышкаш эргежок чугула апарганда, талаларның бадыткалдарын хүлээп албазының чылдагааннарын;

10) шийтпирниң утказын;

11) шийтпирниң ыяк болганын база ыяап күүседирин айытканын;

12) шийтпирниң күштүг болуп эгелээринин чурумун, а ол ышкаш ону күүсе-дириниң болгаш парлаарының чурумун, хуусааларын база онзагай чүүлдерин кириер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң түннел шийтпиринге бадылааш-кына киришкен шийткеччилер шупту ат салыр.

74 чүүл. Шийткеччинин онзагай санал-бодалы

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпир-биле чөпшээрешпес Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткеччизи бодунуң онзагай санал-бодалын бижимел-биле тайылбырлап кириер эргелиг. Шийткеччинин онзагай санал-бодалын херектин материалдарын-га кожар болгаш Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпир-биле кады ону парлаар журлуг.

Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалын азы Конституция

судунуң шийтпирин чугаалажып көрүп турар айтырыгының алыс журунун талазы-биле түннелин хүлээп алыр дээш бады-лаан, ынчалза-даа өске кандыг-бир айты-рыг талазы-биле бадылаашкын үезинде эвээжинге арткан шийткеччизи шийткеч-чилернин хөй кези-биле чөпшээреш-пезинин дугайында санал-бодалын бижип тайылбырлаар эргелиг. Бо таварылгада шийткеччинин чөпшээрешпезинин дуга-йында кириген бижимел тайылбыр би-жиин херектин материалдарына база ко-жар болгаш Тыва Республиканың Кон-ституция судунуң шийтпир-биле кады парлаар.

75 чүүл. Шийтпирни чарлап дыңна-дыры

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин аңаа ат салганының соонда, Тыва Республиканың Конституция судунуң ажык хуралына дораан-на бүрүн долу хемчээли-биле номчуп таныштырар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалдарын болгаш түннел-дерин аңаа ат салган хүнүнден бээр ийи неделя хуусаадан орайтатпайн;

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийткеччилеринге;

талаларга;

Тыва Республиканың Чазак Даргазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарына;

Тыва Республиканың Дээди судунга, Тыва Республиканың Арбитраж судунга, Тыва Республиканың прокурорунга, Россия Федерациязының Юстиция яамы-зының Тыва Республикада Эргелелинин начальнигинге, Тыва Республиканың Юстиция херектеринин яамызынче чорудуп бээр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирлерин оон аңгыда күрү-нениң өске-даа органнына база орга-низацияларына чорудуп берип болур.

76 чүүл. Шийтпирлерни парлаары

Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалдарын болгаш түннел-дерин Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының албан аайы-биле парлаалгазына дораан парлаар журлуг.

77 чүүл. Шийтпирниң юридиктиг күжү

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин шуут үзе көргени ол болур, ону хомудап болбас болгаш чарлап дыңнатканының соонда, дораан-на күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин шуут-ла дорт күштүг болур болгаш ону өске органнын база албан-дужаалдыг кижилер бадыткаары негетинмес. Актыны Конституцияга таарышпас деп санаанының дугайында Тыва Республиканың Конституция судунуң доктаалының юридиктиг күжү ол-ла актыны дагын хүлээп алырга-даа, дөмей-ле хевээр арттар.

Конституцияга дүүшпес деп санааны актылар азы оларның чамдык кезектери-даа күш чок болур; Тыва Республиканың Конституциязына дүүшпес деп көргени керээлерни ажыглап болбас. Судтарның болгаш өске-даа органнының Конститу-цияга дүүшпес деп көргени актыларына үндезилеттинген шийтпирлерин күү-сетпес болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудул-газы-биле доктааттыг таварылгаларда, эде көрдүнген турар журлуг.

Бир эвес Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпир-биле нормативтиг актыны бүрүнү-биле азы кезик-чамдызын Тыва Республиканың Конституциязына дүүшпес деп санаан таварылгаларда, нормативтиг чаа актыны хүлээп алгыжеге чедир азы ооң бир кезеңде Конституцияга дүүшпес чүүл бар деп санаан нормативтиг актыга эргежок чугула өскерилгелерни база (азы) немелделерни киригжеге чедир, Тыва Республиканың Конституциязын шуут дорт ажыглаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин күүсетпези, болур-чогууру-биле күүсетпези, чок болза ону күүседиринге шаптыктаар болза, Россия

Федерациязының база Тыва Республика-ның хоойлужудулгазы-биле доктааттыг-ган харысалгага онаажыр.

78 чүүл. Шийтпирни күүседиринин хуусаалары Тыва Республиканың Кон-ституция судунуң шийтпир-биле хол-баштыр хоойлуларны база нормативтиг өске-даа актыларны Тыва Республиканың Конституциязы-биле дүүштүр таарыштыр эде кылыр талазы-биле күрүне органны-ның база албан-дужаалдыг кижиле-ринин хүлээлгези

Бир эвес Тыва Республиканың Консти-туция судунуң шийтпир-биле норматив-тиг актыны Тыва Республиканың Консти-туциязына бүрүнү-биле азы чартык-чам-дызы-биле дүүшпес деп санаан таварыл-галарда, чок болза Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпир-биле эрге-хоойлуну таарыштырында четпес чүүлдү чайладыры эргежок чугула апарган таварылгаларда:

1) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин парлаан соонда, үш айдан орайтатпайн, Конституция талазы-биле чаа хоойлунуң анаа хоойлунуң азы бот-боттарының аразында холбаалыг хоойлуларның бөлүк төлөвилелдерин, чок болза, ооң кандыг-бир кезеңде Консти-туцияга дүүшпес деп санаан хоойлуга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазына төлөвилелин Тыва Республиканың Чазак кириер. Айыткан ол хоойлу төлөвилел-дерин Тыва Республиканың Улуг Хура-лының Хоойлужудулга палатазы ээлчег чокка чугаалажып көөр.

2) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин парлаанының соонда, ооң бир кезеңде Конституцияга дүүшпес чүүл бар деп санаан, нормативтиг актыга өскерилгелер болгаш (азы) немелделер кириер дугайында нормативтиг чаа актыны Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Чазак ийи айдан орайтатпайн хүлээп алыр.

3) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин парлаан соонда, Тыва Республиканың чаа хоойлузу азы бот-боттарының аразында холбаалыг бөлүк хоойлуларны хүлээп алыр, чок болза оон бир кезеңде Конституцияга дүүшпес чүүл бар деп санаан Тыва Республиканың хоойлузуна өскерилгелерни болгаш (азы) немелделерни Тыва Республиканың Улуг Хуралы алды ай дургузунда кириер. Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин парлаан соонда, Тыва Рес-публиканың Чазак Даргазы Тыва Рес-публиканың Улуг Хуралына ийи айдан орайтат-пайн, чогуур хоойлу төлөвилелин кириер.

4) Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин парлаан соонда, Тыва Республиканың Чазак Даргазы норма-тивтиг чаа актыны хүлээп алыр, чок болза нормативтиг актының Конституцияга дүүшпес деп санаан ооң кезеңге өскерилгелерни болгаш немелделерни ийи айдан орайтатпайн кириер.

5) Кезик-чамдызы-биле дүүшпес деп санаан күрүне эрге-чагырганың орган-нарының аразында керээ чарган Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органны Тыва Республиканың Консти-туция судунуң шийтпирин парлаан соон-да, ийи айдан орайтатпайн, хамаарышкан керээге өскерилгелерни болгаш (азы) немелделерни кириер азы керээниң күжүн соксадыр.

79 чүүл. Шийтпирлерни күүсетпези-нин уржуктары

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин күүсетпези, болур-чогууру-биле күүсетпези, чок болза ону күүседиринге шаптыктап моондактаар болза, Россия Федерациязы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан харысалгага онаажыр.

80 чүүл. Шийтпирде тода эвес чүүлдерни эдери

Тыва Республиканың Конституция суду шийтпирни чарлап дыңнатканының соонда, ооң аттарында, илереткен бодалында тода эвес чүүлдерни, соора бижилгелерни болгаш бижип каанында

база техниктиг илдең-не частырыгларны эдип каап болур, ол дугайында шийтпир үндүрер.

81 чүүл. Шийтпирни тайылбырлаары

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин Тыва Республиканың Конституция судунга айтырыг тургузар эргелиг органнының болгаш кижилеринин дилээ-биле чүгле Тыва Республиканың Конституция суду боду хуралына тускай тайылбырлап болур.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин тайылбырлаар дугайында айтырыгны дилег кириген органның азы кижинин киригилгези-биле хуралга чугаалажып көөр. Хуралга оон аңгыда чугаалажып көрүп турар айтырыг талазы-биле талалар болуп турар органнын база кижилерни чалаар.

Тыва Республиканың Конституция судунуң шийтпирин тайылбырлаар дугайында аңгы документ кылдыр бижир болгаш шийтпирниң бодун каяа парлааныл, ол-ла солун, сеткүүдере парлаар журлуг тодарадылга шийтпирни хүлээп алыр.

УШКУ КЕЗЭЭ.

Херектин чамдык бөлүктөрүнүн талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунга суд чорудулгазының онзагай чүүлдери

IX эге. Тыва Республиканың Конституциязына күрүне эрге-чагырга органнының нормативтиг актыларының дүүшкөн-дүүшпезинин дугайында херектерни чугаалажып көөрү

82 чүүл. Тыва Республиканың Консти-туция судунга дилег бижик кириер эрге-чүрүне эрге-чагырганының норматив-тиг актыларының Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаар дугайында негелде-биле Тыва Республиканың Конституция судунга бижикти Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, бир эвес ол шийтпирни Хоойлужудулга палатазының депутаттарының үштүң бир кезээ азы Төлээлекчилер палатазының депутат-тарының бештиң бир кезээ хүлээп алган болза, Тыва Республиканың Чазак, Кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээ, тус черниң бот-башкарылга органны кириер эргелиг.

83 чүүл. Негелдени чөпшээрер болуру

Күрүнениң эрге-чагырга органының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актызының азы ооң чамдык чүүлдеринин Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаар дугайында негелделерни, бир эвес билдиришкени ээзи олар Конституцияга дүүшпезинден күш чок болуп турар, чок болза Тыва Республиканың Конституция-зына дүүшпес болганда, оларны ажыглаарындан база күүседиринден ойталаар дугайында Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнының азы оларның албан-дужаалдыг кижилеринин албан езузу-биле хүлээп алгылааны шийтпирлеринге чөрүштүр ажыл-чорудулгага ажыглаттынар апар деп санап турда, Тыва Республиканың Конституция судунга негелдени кирип болур.

84 чүүл. Хыналданың хемчээлдери

Тыва Республиканың Конституция суду күрүнениң эрге-чагырга органнының хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг актыларының Тыва Республиканың Конституциязына дүүшкенин:

1) нормаларның уjur-утказының талазы-биле;

2) хоойлу-дүрүм талазы-биле нор-мативтиг актының азы керээнин хевиринин талазы-биле;

3) оларга хол үжүү салганының, чар-ганының, хүлээп алганының, парлаанының

азы күштүг болдуруп эгелээниниң чурумунун талазы-биле;

4) Тыва Республиканың Конституциязының доктаатканы күрүне эрге-чагыргазын хоойлужудулга, күүсекчи база судтуу деп хувааганының аайы-биле;

5) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнары биле Тыва Республиканың тус черниң бот-башкарылга органнарының аразында бүрүн эргелерни аңгылаанының аайы-биле доктаадыр.

Тыва Республиканың Конституциязы күштүг болуп эгелээнинге чедир күрүнениң эрге-чагырга органнарының хүлээп алганы эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актыларның Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин Тыва Республиканың Конституция суду чүгле ол нормаларның утказының талазы-биле хынаар.

85 чүүл. Херек талазы-биле түңнел шийтпир

Күрүнениң эрге-чагырга органының эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг актызының Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаарының дугайында херекти чугаалажып көргениниң түңнелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың Конституция суду дараазында:

1) хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг акт, чок болза ооң чүүлдери Тыва Республиканың Конституциязынга дүгжүп турар деп санаан дугайында;

2) хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг акт, чок болза ооң чүүлдери Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшпейн турар деп санаан дугайында бо шийтпирлерниң кайы-бирээзин хүлээп алыр.

Хоойлу-дүрүм талазы-биле нормативтиг актыны, чок болза ооң чамдык чүүлдерин Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшпес деп санааны дээр-ле, Конституцияга дүүшпес деп санаан эрге-хоойлунун нормативтиг актызынга үндезилеттинген, чок болза ону катаптап турар азы хомудалдың чылдагааны болган ол-ла ыңдыг чүүлдер кирген эрге-хоойлунун нормативтиг өске-даа актыларының чүүлдерин доктааткан чурум-биле солурунун үндезини болур. Эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг ол актыларның база керээлерниң негелде чүүлдерин судтар, өске-даа органнар болгаш албан-дужаалдыг кижилер ажыглап болбас.

Бир эвес Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирин парлаан соонда, Конституцияга дүүшпес деп санаан, шак-ла ыңдыг нормативтиг актыны алды ай дургузунда күш чок болдурбаан азы ескертпезин, а Конституцияга дүүшпес деп санаан ыңдыг керээниң күжүн бүрүнү-биле азы кезек-чамдызын күш чок кылбаан болур болза, Федералдыг хоойлу езугаар бүрүн эргелиг болган күрүне органы азы албан-дужаалдыг кижини нормативтиг ыңдыг актыны, чок болза керээни күш чок деп санаар дугайында негелдени судка кириер.

X эге. Тыва Республиканың хоойлуларының Конституцияга дүгжүр-дүүшпес дугайында херектерни судтарның негелделери-биле чугаалажып көөрү

86 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунга кириер дилег бижик

Суд кайы-даа чадага херекти чугаалажып көрүп турар үеде айыткан херекке ажыглаан азы ажыглаар уjurлуг Тыва Республиканың хоойлузуң Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшпезиниң дугайында түңнелге келгеш, ол хоойлунун Конституцияга дүгжүр-дүүшпезин хынаар дугайында негелдени Тыва Республиканың Конституция судунга кириер.

87 чүүл. Негелдени тургузуп болуру
Бир эвес хоойлу, судтун бодалы-биле алырга, ооң чугаалажып көрүп турары тодаргай херекке хоойлуну ажыглаан азы ажыглаар уjurлуг апаар болза, суд негелдени кирип болур.

88 чүүл. Негелдени кириериниң уjurктары

Кандыг-бир тодаргай херекке ажыглаан азы ажыглаар уjurлуг хоойлунун конституцияга дүгжүрүн хынаар дугайында Тыва Республиканың Конституция судунга негелде тургускан, суд ол херек талазы-биле айтырыгны чугаалажып көөрүн азы судтун үндүргени шийтпириниң күүселдезин ара соксадыр дугайында айтырыгны федералдыг хоойлу-биле дүүштүр шийтпирлээр.

89 чүүл. Хыналданың хемчээли болгаш түңнел шийтпирлерниң хевирлери

Судтун негелдезинде маргыжып турары хоойлунун Тыва Республиканың Конституциязынга дүүшкен-дүүшпезин Тыва Республиканың Конституция суду хынап көөрүнүн хемчээлин база ол херек талазы-биле түңнел шийтпирлерниң хевирлерин Конституция талазы-биле хоойлунун 84-кү база 85-ки чүүлдери-биле айтып доктаадыр.

XI эге. Тыва Республиканың Конституциязын тайылбырлаарының дугайында херектерни чугаалажып көөрү

90 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунга дилег бижик кириер эрге

Тыва Республиканың Конституциязын тайылбырлаар дугайында негелдени Тыва Республиканың Конституция судунга Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, Тыва Республиканың Чазаа, Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелиг төлээзи тус черниң бот-башкарылганының төлээлекчи органнары айтырыг тургузар эргелиг болур.

91 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязын тайылбырлаарының албан болуру

Тыва Республиканың Конституциязынга Тыва Республиканың Конституция судунун берген тайылбыры күрүне эрге-чагыргазының бүгү-ле төлээлекчи, күүсекчи база суд органнарынга, тус черниң бот-башкарылга органнарынга тускай база ыяп-ла албан болур.

**ДӨРТКҮ КЕЗЭЭ.
Түңнел чүүлдер**

92 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун таңмазы

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Күрүне сүлдезин сиилбип чураан дүрүзүн болгаш боду аттыг таңмалыг болур.

93 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун суд эрге-чагыргазының символ-демдектери

Тыва Республиканың Конституция судунун ажылдап турары бажыңының кырынга Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күрүне туктары азар.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралдаар залынга Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күрүне сүлделериниң сиилбээн дүрүзлери база Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне туктары турар.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткечизиниң ажылдаар өрээлинге Тыва Республиканың Күрүне тугун азар.

Тыва Республиканың Конституция судунун шийткечилери тускай хептиг хуралдаар.

94 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун турар чери

Тыва Республиканың Конституция судунун доктаамал турар чери Тыва Республиканың найысылалы – Кызыл хоорай болур.

Тыва Республиканың Конституция судунун хуралын ооң доктаамал турар черинге эрттирер. Тыва Республиканың Конституция суду, кажан ол ону эргежок чугула деп санаанда, хуралын өске черге эрттирер болур.

XII эге. Тыва Республиканың Конституция судунун иштиги ажыл-чорудулгазының өске-даа айтырыглары

95 чүүл. Иштиги ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Конституция судунун бүрүн эргелеринге:

1) Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизин хүлээп алыры болгаш бадыйлаары, аңаа ескерилгелерни болгаш немелделерни кириери;

2) шийткечилерниң хуралдарын болгаш ажылчын чөвүлел хуралдарын эрттирериниң календары, планын бадыйлаары;

3) саң-хөөнүн ээлчеглиг чылында чарыгдалдар сметазының төлөвилелин көөрү болгаш чүүлдүг деп хүлээп алыры;

4) Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының сүмелээни езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының удуртукчусун томуйлаары;

5) Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының штаттыг расписаниезиниң төлөвилелин көөрү болгаш хүлээп алыры хамааржыр.

96 чүүл. Иштиги ажыл-чорудулга айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазының бүрүн эргелери

Судтун ажыл-чорудулгазының дугайында федералдыг хоойлужудулгада болгаш конституция талазы-биле бо хоойлуда санап айытканы бүрүн эргелерден аңгыда, Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазы дараазында бүрүн эргелерни боттандырып турар:

1) Тыва Республиканың Конституция судунун аппаратазының ажылдакчыларын база өске-даа ажылдакчыларны ажылга хүлээп алыр болгаш ажылындан хостаар;

2) Тыва Республиканың Конституция судунун аппаратазының ажылдакчыларын болгаш өске-даа ажылдакчыларын шаңнаар база торгаар хемчеглерни алыр;

3) Тыва Республиканың Конституция судунун аппаратазының ажылдакчыларының билиг-мергежилин бедидер ажылды организаастаар;

4) Тыва Республиканың Конституция судунун шийткечилериниң албан-ажыл талазы-биле сургакчылаашкынарынга чөпшээрел бээр, шийткечилерниң чөпшээрели-биле оларны ыңдыг сургакчылаашкычче чорудар. 30 хонуктан ажыг хуусаалыг сургакчылаашкынарже шийткечилерни Тыва Республиканың Конституция судунун чөпшээрели-биле чорудар;

5) Тыва Республиканың Конституция судунун даалгазын езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун өмү-нээзинден медеглелдер болгаш кыйгыларны кылыр;

6) Тыва Республиканың Конституция судунун ажыл-чорудулгазының дугайында хуралга чыл төнчүзүнде илеткел кылыр, а ол ышкаш бодунун ажыл-чорудулгазының дугайында шийткечилерге доктаамал дыңнадып турар;

7) Тыва Республиканың Конституция судунун планын болгаш пландан дашкаар эрттирер хуралдарын азы шийткечилерниң ажылчын чөвүлел хуралдарын чыылдырар, оларны даргалап эрттирер.

97 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизинге өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер

Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизин өскерттир болгаш аңаа немелде кириер дугайында саналдарны Тыва Республиканың Конституция судунун кандыг-даа шийткечизи, а ол ышкаш чогуур үндезинер-биле Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты кирип болур. Тыва Республиканың Конституция судунун Регламентизинге өскерилгелерни болгаш немелделер кириер дугайында саналдарны Тыва Республиканың Конституция судунга чугаалап көөр.

98 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты

Тыва Республиканың Конституция судунун ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты хандырар.

Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариаты:

1) Тыва Республиканың Конституция судунун организация, эртем-сайгарылга, информация-тайылбыр база өске-даа чүүлдер-биле хандырылганын боттандыра, келир улусту хүлээп алыр;

2) кажан олар Тыва Республиканың Конституция судунун шийткечилери өөренип көөрү негеттинмес айтырылгарга дегбейн турар таварылгаларда, Тыва Республиканың Конституция судунун адынга келген бижиктерни баш бурунгаар чугаалажып көөр.

3) херектерни база өске-даа айтырылгарны анаа болгаш чөвүлел-даа хуралдарга чугаалажып көөрүн белеткээри-биле шийткечилерге дузалажыр;

4) Тыва Республиканың Конституция судунун шийтпирлериниң күүселдезин хандырап талазы-биле күрүне органнарының ажыл-чорудулгазын өөренип көөр болгаш түңнээр;

Тыва Республиканың Конституция суду:

1) чарыгдалдар талазы-биле бодунун сметазының хемчээлдери-биле Секретариаттың санын, тургузуун база штаттыг расписаниезин тургузар;

2) Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының дугайында Дүрүмнү бадыйлаар.

Тыва Республиканың Конституция судунун Секретариатының ажылдакчыларының эргелерин, хүлээлгелерин, харысалгазын, а ол ышкаш оларның ажыл-албанын күүседириниң негелделерин Тыва Республиканың күрүне ажыл-албанының дугайында хоойлулар-биле болгаш эрге-хоойлунун нормативтиг өске-даа актылары-биле, судтар ажылдакчыларының эрге-хоойлу байдалының дугайында актылар-биле, а ол ышкаш күш-ажыл дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле тодарадып айтыр.

99 чүүл. Тыва Республиканың Конституция судунун аппараты

Тыва Республиканың Конституция судунун аппараты Тыва Республиканың Конституция судунун ажыл-чорудулгазын хандырап.

Тыва Республиканың Конституция судунун аппараты Секретариаттан, саң-хөө килдизинден болгаш херектер эмгелелинден тургустунар.

**БЕШКИ КЕЗЭЭ.
Шилчилгелиг чүүлдер**

1. Тыва Республиканың Конституция судунун долу составын конститусчу бо хоойлу күштүг болуп эгелээнинден бээр үжен хонуктан орай эвесе соңгуп тургузар уjurлуг.

2. Ооң долу составын соңгуп тургускан соонда Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Конституция судунун Даргазын, Даргазының оралакчызын, секретарын соңгуур.

**АЛДЫГЫ КЕЗЭЭ.
Конституция талазы-биле бо хоойлунун күштүг болуп эгелээри**

1. Конституция талазы-биле бо Хоойлу ону албан езугу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

2. 1999 чылдың ноябрь 30-де "Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында" №252 Хоойлузун күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай
№1300
2003 чылдың январь 4.

Кызыл хоорайның пиво заводунда

СААРЫЛГАЖЕ КИИРИП ЭГЕЛЭЭН

Күрүндөн алган чээлиери, үндүргүлөр дээш хөй өреге алыскаш, Кызылдың пиво заводу хагдынгадан бээр бир чыл ажып турар. Ынчалза-даа эрткен чылдың ноябрь айда Кызылдың пиво заводунун баазында «Саяналко» деп акционер ниитилел тургустунган. Акционер ниитилелдин тургустунган кол сорулгасы – эки шынарлыг арага продукциянын хереглекчилерге садары. «Саяналко» акционер ниитилел «XXI чүс чыл» болгаш «Царевна Лебедь» деп ийи хевирниң водказын бо хүннерде бүдүрүп үндүргөш, садыг баазаларынче кириген.

Кызыл хоорайда болгаш республиканың кожуун, суурларында янзы-бүрү хевирниң шынарлыг болгаш шынар чок-даа водкаларын садып-сайгарып турар болгай. Шынары куду, кижиниң кадыкшылынга хоралыг, техниктиг спирт холумактыг водкаларны садып ишкеш, хөй улус хораннанып турар. ТР-нин

Статистика талазы-биле күрүне комитединиң берген сан-чурагайларын езугаар алырга, 2002 чылдың 9 айларының дургузунда 460 кижиге арага болгаш техниктиг спирт ишкеш, амы-тынындан чарылган. Бо хүннерде Кызыл хоорайда болгаш республиканың кожууннарында садыгларда Кабардин-Балкар Республикага бүдүрүп үндүргөн водканы колдуу садып турар апарган. Кижиге бүрүзү кадыкшылын камнап, амы-тынын бодаар болза, мындыг хевирлиг техниктиг спиртен кылган водка садып ишпес болза эки. Кызылдың пиво заводунун баазында чаа тургустунган «Саяналко» деп акционер ниитилелдин бүдүрүп үндүрүп эгелээни «XXI чүс чыл» болгаш «Царевна Лебедь» деп чаа водкаларның шынары эки талазынче ылгалдыг. Ооң составында кижиниң кадыкшылынга хора чедирер холуксаалар чок, водканың шынары стандартизация, метрология төвүнүң негелделеринге

дүгжүп турар. Бир талазында чаа тургустунган «Саяналко» акционер ниитилелди деткип, ооң чаа продукциясын садып алыр болза, республика бюджетинге орулга, бюджет ажылдакчыларының акша-шалыңы көвүдээр дээрзин кижиге бүрүзү билзе чогуур. Акционер ниитилел «Саяналко» ажылдап эгелээш, үр болбаан. Ынчалза-даа эрткен чылдың ноябрдан бо хүннерге чедир 8 муң 740 далл (хааржак) водканы бүдүрүп үндүргөн, ооң иштинде 5 муң ажыг хааржак водканы садып-сайгарган. «Саяналко» акционер ниитилелдин удуртулгасы чүгле арага продукциязы-биле кызыгаарлаттынмай газировка кылыгларын база бүдүрүп үндүрер сорулгалыг. Ынчангаш бо чылын Кызылдың пиво заводу долу күчүзү-биле ажылдап эгелээр дээрзинге бүзүрөп болур.

Вистинь корр.

2003 чылдың январь 14-те амьдыралының 83 харлыгында Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчизи, фронтучу-гвардейжи Тимофей Кузечеевич Пичен-оол мөчөөн.

Т.К. Пичен-оол 1920 чылдың апрель 15-те Барыин-Хемчик кожуунун Ак суурга төрүттүнгөн. 1938 чылда күш-ажылчы оруун эгелээш.

1940 чылда Тыва Арат Республиканың революшчу армиязының хүрээлединче кыйгырткан. Дайынын кадыг-дошкун чылдары – 1943-1944 чылдарда – Т.К. Пичен-оол тыва эки турачыларның составы-биле немец-фашисттик эжелекчилер-биле дайылдажып, Украинаның чурттакчылыг черлерин дайындан хостажырынга дорт киришкен. Бодунун чонунун алдарлыг огул бодунун дайынчы ачы-хавыялары дээш алдар орденниң III чергези, Ада-чуртун дайыны, ТАР-ның орденери болгаш хөй санныг дайынчы медальдар-биле шаңнаткан. Тайбың үеде ооң карак кызыл күш-ажылы Октябрь Революциязы,

Ооржак Ш.Д., Ооржак Д.К.-Х., Оюн В.М., Мельников А.А., Никонов С.В., Товарищгай И.Н., Конгар А.Т., Осердцов Е.Л., Лавриненко В.И., Вусатый В.В., Ооржак Д.Д., Баян Р.С., Яндра Д.-С.Б., Очур-оол В.С., Алдачи Н.Б., Маспык-оол К.А., Ширши Г.Ч., Фирсов М.М., Маркс-оол А.М.

Хай-халап

ГАРАЖ ӨРТТЕНГЕН

2003 чылдың январь 13-те эртенгиңиң 4 шак 29 минута турда, Кызыл хоорайның Кочетов 163 дугаарлыг кудумчуда өрт болган деп дүвүрениң медээ келген.

Өрт болган черже өрт өжүрер кезектиң начальниги, майор А.В. Леушинге удурткан өрт өжүрүкчүлери дүвү-далаш четкен. Оларның четкен черинде 185 кв. метр шөлдүг автомашина тургузар гараж өрттенип турар болган. Чурум езугаар төлеверлиг гаражтарга хууда автомашиназын тургузуп келген кижилер таңнылыга машиназының дүлгүрлерин арттырып каар ужурлуг. Ынчалза-даа гаражта бар машиналарның аразындан чүгле үш чүк машиназындан дүлгүрлер бар болганы илерээн. Ынчап кээрде, өрт өжүрүкчүлери хуу сайгарлыкчы В.М. Смоленцев дээрзиниң гаражындан хол-биле болгаш өрт өжүрер машина

дузазы-биле 8 чик машинаны, 2 «КамАЗты» болгаш «Митубиси» деп чүк машиназын үндүргөн. Өрт өжүрүкчүлериниң дузазы-биле 2,5 млн. рубльге эт-херексел камгалатынган.

Өрт өжүреринге 35 кижиге киришкен. Олар өрттү эртенгиңиң 7 шак 05 минута турда өжүрүп дооскан. Өрттүн өөскүп үнгөн чылдагааны болза гаражтын таңнылы А.В. Пятко дээрзиниң эзирик байдалга таакпылап турганындан болган. Өрттүн чедирген когаралы 30 муң рубль болган.

Ук автомобиль тургузар гараж Кызыл хоорайның септелге-тудуг эргелелиниң балансызынга турган. Ээ чок артып калган гаражты 1986 чылда арендага хуу сайгарлыкчы В.М. Смоленцев алган.

ТР-ниң өрт өжүрер албанының парлалга бөлүү.

САДЫП ТУР БИС

60 форматтыг 3 рулон саазынны садып тур бис. Харылзажыр тел: 3-43-34, 3-41-16.

АЧЫ-БУЯННЫГЛАР

Ажылдакчыларның чон-биле ажылдап билирин, эвилең-ээлдээн үнелээр мен. Ындыг эки кижилер уттундурбас. Маңаа Өвүр кожуунун пенсия фондунун болгаш ачы-дуза төвүнүн ажылдакчылары хамааржыр.

Тайып уजार, даянып турар. Амьдыралга чүү турбазыл? Ак сеткилдиг кижилерниң ачызында бо хүнде ажы-төлүм аразында сагыш-сеткилим дыш чурттап чор мен. Амы-хуумда ачы-дуза төвүнүн директору Ольга Давааевна Тюлюштун юридиктиг, моральдыг, материалдыг-даа дузазын көрүп чордум. Ачы-дуза төвүнүн ажылдакчыларының чымшытыг ажыл-ижи чонга көскү, чижээ, 1-ги бөлүктүн инвалидтеринге парикмахерниң халас дузазы, инвалид уругларлыг иелерге эмчи, дыштанып эмненириниң путежалары, чоок кижизи чок болган чединмес өг-бүлелерге машина-хөлге-биле дузалажыптары дээш, оон-даа өске чижектерни хөйү-биле кирип болур. чон-биле ажылдап билир ак сеткилдиг, ачы-буянын ажылдакчылар бүгүдеге хүндүлөдир.

Раиса ТЮЛЮШ.

Ак-Чыраа суур.

ӨӨРЕНИП КӨРГЕН БОЛЗА...

Соок кыш дүжери-биле одалга сезону эгелээн болгай. Ол үеде чонга чылыг берип, дүн-хүн чок ажылдап турар, буянын иштиг кижилер улуг, биче албан черлериниң одакчылары деп бодаар мен. Бир эвес оларның буянын чаагай ажыл-ижи эвес болза, кым соок черге ажылдаар, чурттаар деп. Ындыг-даа болза эки үе дижиривис коммунисттик партия-даа үезинде, амгы бо демократия-даа үезинде кожуун, суму чагыргаларының даргалары одакчыларның ажылын шоолуг үнелес, херекке албас. Одакчы кижиниң ажылы ыштыг, бустуг, доозун-довурақтыг болгаш дыка берге. Хөмүр-даш ыжының аразында чаңгыс хонук-даа ажылдаары оюнчук бе? Кижиниң өкпе-хөрээнге суг дыка хоралыг. Котельная печкаларының ак-кызыл көзүн көрүп алгаш, ону чүшкүрерге, каракка суг дыка хоралыг. Ажылдаар идик-хеп

мырыңай артпас.

Көдээ черлерге чунар-бажың одакчылары чылдың дөрт эргилдезинде соксаал чок ажылдаарлар. Хандагайты суурнун чунар-бажыңыга Оя Кыргыс, Александр Очур, Кошкар-оол Сат хөй чылдар иштинде үзүк чок ажылдап, чонунга хүндүткелдиг чорааннар. Оларның чугаазын дыннаарга: «Акшашалың хирелиг, чемге-ле үзетура чедер. Студент уруг-дарыгы улуска дыка-ла берге» — дижир.

Амгы үеде эскерип чоруурга, инвалидтер, кырганнар, пенсионерлер, студентилер дээш, шупту мергежилдин кижилерин демдеглеп байырлаар хүннерлиг. А одакчыларга ыңдыг байырлап хүнү чок. Ол айтырыгны дарга-бошкарлар өөренип көргөн болза...

Василий МОНГУШ.

АВТОРЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Бо медээни авторларга гонорар

санаарыңа ажыглаар

Чагааларны 5 арындан ашпас кылдыр парлаар.

Авторлар фамилиязын, адын, адазының адын, ажылдап турар черин, албан-дужаалын, ажылдаар черинде, чурттап турар бажыңында телефоннарын айтыр.

Почта индекзин, бажыңыңадресин, паспортта медээлерни: сериязы, номери, коду (каая, кажан бергенин), кажан кири бижиткенил (хүнү, айы, чылы), төрүттүнгөн хүнүңерни (хүнү, айы, чылы).

Пенсия фондузунда камгаладылга номерин, а ол ышкаш үндүрүг телекчизиниң иденсификация номерин (ИНН) айтырын утпаңар.

Үстүнде айыткан медээлерни чагаазында айытпаан авторларга гонорар санавазын дыңнадып тур бис.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдистер — 3-39-15, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделеда үш катап үнер, Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 7433. Чагыт 7.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелтинген.

Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылыаар.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 6 (16616)

2003 чылдың
ЯНВАРЬ 18,
суббота

Ат салган шагы 22.30
Садар өртээ 4 рубль.

В.В. ПУТИН:

«РЕСПУБЛИКАНЫҢ БУРУНГААР ХӨГЖҮЛДЕЗИ СҮРЛҮГ-ДҮР, КӨСКҮ-ДҮР»

Парлалга конференциязы

Чаа үнген 2003 чылдың январь 10-да Кремльге Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакты хүлээп алган.

Январь 17-де ТР-ниң Чазаанга болган парлалга конференциязынга Шериг-оол Дизижикивич чурттун болгаш федерация субъектизиниң бирги удуртукчуларының аразынга болган ажылчын ужуражылганың түннелдери-биле республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлерин таныштырып, оларның хөй санныг айтырыгларынга харыыны берген.

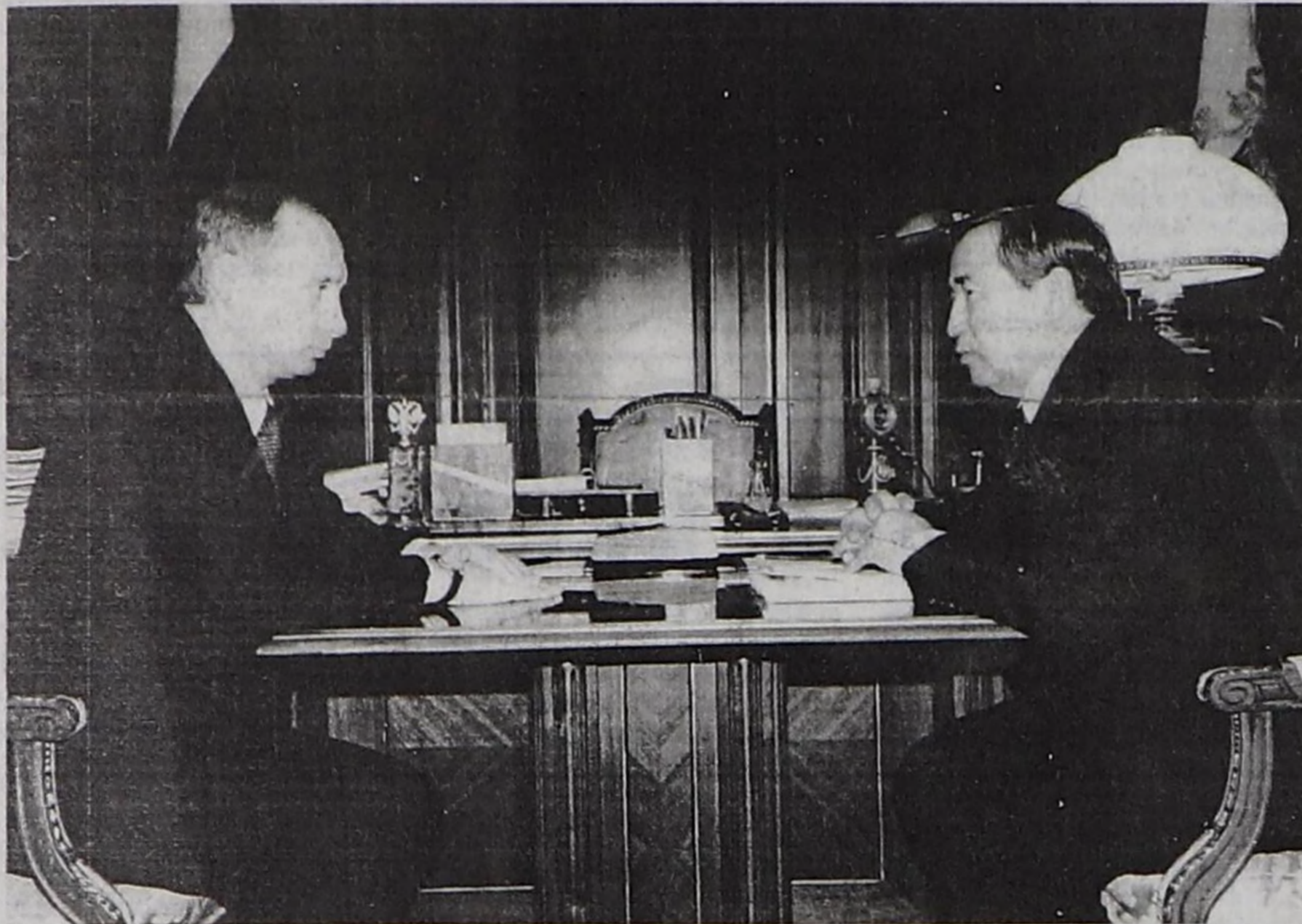
Бо хүлээп алышкын В.В. Путинниң ажыл чурумунда баш удур планнаттынган болганда, РФ-тиң Президентизиниң Администрациязы-даа, Тыва Республиканың удуртулгазы-даа аңаа баш удур белеткел ажылын ыяк чорутканы чугаажок болбайн аан. Бети дизе, чурттун бирги удуртукчузунга республиканың политиктиг, экономиктиг, саңхөө, социал амыдыралының дугайында, чоннуң амыдырал деңгелиниң, кем-херек үүлгедишкннери-биле демиселдин, демография, кызыгаар, шажын-чүдүлгө айтырыгларының дугайында боттук сан-медээни ийи тала тус-тузунда үе-шаанда кириген турган болгаш Владимир Владимирович республикада байдал-биле бүгү талалыг таныжып, ону сайгарып, кириген документилерни шүүштүрүп көөр, ол бүгүгө үндөзилеп бодунуң үнелелин бээр, чогуур түннелди үндүрер аргалыг болганы чугаажок. Ооң ындызын Ш.Д. Ооржак парлалга конференциязынга бадыткап, аңаа хамаарыштыр мынчаар чугаалаан:

— Бо ужуражылгага сөөлгү 4 чылдарның дургузунда республиканың кол-кол көргүзүглериң анализинден аңгыда, еске-

даа айтырыглар талазы-биле сайгарылгалыг чугаа болган. РФ-тиң Президент Администрациязының болгаш бистиң кириген сан-медээлеривис кол нуруунда дүгжүп турар-даа бол, экономика-биле холбашкан чамдык айтырыглары аңгы чугаалажыр, оларга немелде тодарадылганы кириер ужурга таварыштывыс.

«Бурунгаар шимчээриниң эге байдалдары кошкак-даа турган бол, республика сөөлгү чылдарның дургузунда хөлчөк улуг сайзыралды алган-дыр, ол сүрлүг-даа, көскү-даа-дыр» — деп, Владимир Владимирович бодунуң үнелелин берди. Саңхөө талазы-биле бергедээшкннер турзажок, республикада социал адырже улуг кичээнге салдынып турарын, сөөлгү чылдарның дургузунда 15 школа туттунганын, көдээ школаларны компьютержиткенин, республиканың ажыл кылып шыдаар шинектиг чонунуң 38,6 хуузу бичежек бизнесте хаара туттунганын, оларның 1 млрд. 200 млн. рубльге чоннуң хереглел барааннарын бүдүргенин, чурттакчы чоннуң бир кижизинге онааштыр ортумак орулгаларның амыдыраарының адаккы

(Төнчүзү 2-ги арында).

РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң ажыл-албаны

УЖУРАШКАНЫНЫҢ СООН ДАРЫЙ

1. Кымнарыл?

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Леонид Драчевский 2003 чылдың январь 16-да Кызылга ажылчын ужуражышкыннарын эрттирген. Бүрүн эргелиг төлээниң оралакчызы Вадим Гончаров, Россияның Даштыкы херектер яамызының Сибирь федералдыг округта төлээ чериниң удуртукчузу, онза даалгалар талазы-биле элчин Николай Павлов, Бүрүн эргелиг төлээниң күүсекчи чагырга аппаратада девискээр органның ажылын таарыштырар талазы-биле килдистиң начальниги Василий Соколов, хөй-ийти организациялар болгаш массалыг информация чепсектери-биле ажыл чорудар килдистиң чөвүлекчизи Ольга Курушина, «Сибирь ТВ»-ниң журнализи Антон Лучанский, «Сибирь ТВ»-ниң оператору Олег

Бондарев, Тывага бо-ла келир хүндүлүг аалчы-биле, кады республиканың найысылалынга келген.

Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак, Дээди Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн, Дээди Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазы Дандар-оол Ооржак, федералдыг кол инспектор Виктор Чернышев, республика прокурору Камиль Кудряев, Иштики херектер яамызының сайыды Сергей Аренин, Федералдыг айыл чок чорук эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Артур Дирчин, Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле яамының сайыды Эрес-оол Байыр-оол аалчыларны Кызылдың аэропортунга чаагай хүндүткелдин езузу-биле уткуп хүлээп алган.

(Төнчүзү 2-ги арында).

